

HISIM ALİ ÇELEBİ'NİN EBUSSU'ÛD'A AİT BEDİ'İYYE ŞERHİ

A. Cüneyt EREN*
M. Vecih UZUNOĞLU**

ÖZET

Bedî'îyye, Hz. Peygamber'in methine dair yazılan ve her beytinde en az bir bedî' sanatı ihtiva eden nazım türüdür. VIII/XIV. asırdan sonra ortaya çıkan bu nazım türüne ait pek çok kaside nazmedilmiş olup bunlardan biri de Ebussu'ûd Efendi'nin *Bedî'îyye*'sidir. 27 beyitten oluşan ve 43 bedî sanat ihtiva eden bu kaside Hısım Ali Çelebî tarafından şerhedilmiştir. Makalemizde temel hedefimiz, sözkonusu bu yazma halindeki şerhin tahkikini yapmak ve içeriği hakkında bilgiler vermektir. Bunun yanında *Bedî'îyye* türü, Ebussu'ûd Efendi ve Hısım Ali Çelebî hakkında da bilgiler verdik.

Anahtar Kelimeler: *Bedî'îyye*, Ebussu'ûd Efendi, Hısım Ali Çelebî, Şerh, Bedî'îyyât.

HISIM ALİ CHALABİ'S COMMENTARY ON ABUSSU'ÛD'S BADİ'İYYAH

ABSTRACT

The *Badî'îyyah* is a kind of Arabic poem which has one badî'î art in each couplet. It is written for praising the prophet Muhammad (peace be upon him). There are a lot of *qasidas* on this kind of poem which was born after VIII/XIVth century. Abussu'ûd Afandi has a *qasida* on *Badî'îyyah* which consists of 27 couplet and 43 badî'î arts. Hısım Ali Chalabi wrote a commentary on it. In this article, our main goal is to edit this manuscript and to give information about it. In addition, we also give some information about the *Badî'îyyah* itself and, Abussu'ûd Afandi and Hısım Ali Chalabi.

Keywords: *Badî'îyyah*, Abussu'ûd Afandi, Hısım Ali Chalabi, Commentary, *Badî'îyyât*.

* Doç. Dr., DEÜ İlahiyat Fak., Arap Dili ve Belağatı, cuneren@gmail.com

** Doç. Dr., DEÜ İlahiyat Fak., Arap Dili ve Belağatı, vecih.uzun@deu.edu.tr

I. GİRİŞ

Bedî‘, kelime olarak; ‘*be-de-‘a* [بدع] fiilinden türemiştir. Kelimenin lügat anlamı “*eşi ve benzeri olmayan, öncesinde herhangi bir örneği bulunmayan, yenilik, orijinallik, aslîlik ve icat*” demektir¹. Genel olarak ‘halk’ [خلق] kelimesinin bir yönünü ifade etmektedir. Bir terim olarak Bedî‘ iyye’nin en yaygın tanımı; Hz. Peygamber’in medhine dair nazmedilen² ve her beytinde en az bir bedî‘ sanatı ihtiva eden kasidelere verilen addır. Çoğulu bedî‘ iyyât olup bu kip ile kullanımı daha yaygındır.

Bedî‘ iyyât, içerik olarak dini bir örgüye sahiptir. Nazmedilmesindeki hedeflerin başında Hz. Peygamberi medh ve senâ ile onun şefaatinin dilemek gelir. Edebî bir tür olmasının yanında fikrî bir sanattır. Diğer bir ifadeyle bedî‘ iyyâtta asıl hedef sadece edebî sanatların sergilenmesi değildir. Bu sanatlar Hz. Peygamber’in hayatının anlatılmasında ve onun medh ü senâ edilmesinde kullanılmaktadır. Bu yönüyle bedî‘ iyyâtın oluşumunda dînî düşüncenin edebî sanattan daha önemli yer teşkil ettiği, bu sanatların “amaç” olarak değil, “araç” olarak kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.

Peygamber sevgisinin halk kitleleri içinde yayılmasında önemli rolü olan bedî‘ ilminin tarihi seyrine bakıldığında bu ilmin, önceleri beyân ve meânî içinde yer aldığı, ancak zamanla belâgat içerisinde kendine özgü müstakil bir yer bulduğu görülecektir.

Bu türe ait ilk numuneler addedilebilecek şiirler daha ilk dönemlerden itibaren, henüz Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken Hassân b. Sâbit, Abdullah b. Revâha ve Kâ‘b b. Zuheyr gibi şair sahabiler tarafından methiye adı altında kaleme alınmıştır. Daha sonra Emevîler ve Abbâsîler devrinde gelişimine devam eden bu tür asırlar boyu tekâmül ederek günümüze dek gelmiştir. Şunu hemen ifade etmek gerekir ki, Hz. Peygamberi (s.a.v.) methetmek amacıyla nazmedilen her kaside bedî‘ iyye değildir. Methiyenin bedî‘ iyye kabul edilebilmesi için bazı şartlar getirilmiştir: Kasidenin en az 100 beyitten oluşması, her beyitinin bedî‘î sanatlardan en az bir tanesini içermesi, Basît bahriyle nazmedilmesi, kesreli mim ile kafiyelenmesi³ şart koşulmuştur⁴. Bu yüzden Hassân b. Sâbit, ‘Abdullah b.

¹ Bedî‘ kelimesinin sözlük anlamı için Bkz. İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-‘Umde fi mehâsini’-ş-şî‘r ve âdâbibi ve nakdih*, Dâru’l-Cil, Beyrut 1981, I, 265; Muhammed b. Bekr er-Râzî, *Mubtârî’s-Sıhâb*, Şam 1978, s. 43; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, Dâru’l-Ma‘ârif, Kahire, ts., I, 229.

² Konusu Hz. Peygamber olmayan bedî‘ iyyeler de vardır. Meselâ ilk bedî‘ iyye yazarlarından olan ‘Ali b. ‘Osmân el-İrbilî (ö. 670/1264) *Bedî‘ iyye*’sinde kardeşlerini, el-Hûrî Nikolas (ö. 1755) ve Nâsif el-Yâzîcî (ö. 1871) Hz. ‘İsâ’yı methetmişlerdir. Bkz. ‘Ali Ebû Zeyd, *el-Bedî‘ iyyât, neş‘etiühâ, tatavuruühâ, eserühâ*, ‘Âlemü’l-Kütüb, 1983, s. 136, 154, .

³ Her ne kadar beyitlerde kafiyenin kesreli mim olması gerektiği şart koşulsa da daha sonraki dönemlerde bu şarta uyulmadığı ve kesreli mim dışında başka kafiyeli kasidelerin yazıldığı

Revâha ve Kâ'b b. Zuheyr gibi Peygamber şairlerinin methiyeleri ile İmam Bûsîrî (ö. 694/1295)'nin *Kasîde-i Bîrde'si* bedî'î sanatlar içermediğinden bedî'iyâtın sayılmamışlardır. Gerçek anlamda bu türe ait ilk örnekler VIII/XIV. asırdan sonra kaleme alınan methiyelerde karşımıza çıkmaktadır.

Arap edebiyatında ilk bedî'iyeyi kimin nazmettiği ile ilgili olarak farklı görüşler olmakla birlikte genel kanaat bu türe ait ilk örneğin Safiyyuddîn el-Hillî (ö. 750/1349) tarafından ortaya konulduğu yönündedir⁵. Onu takip eden yıllarda bu türde örnekler giderek çoğalmış ve 100 kadar bedî'iyeye nazmedilmiştir. Bedî'iyelerdeki edebî sanatların çok olması, bu edebî sanatların okuyucuya gösterilmesi ve izah edilmesi ihtiyacını doğurmuş ve dolayısıyla bu durum manzumelerin şerh edilme ihtiyacını doğurmuştur. Bu yüzden bedî'iyeler genellikle ya bizzat nazmedenleri ya da başkaları tarafından şerhedilmişlerdir. Bu sahada kaleme alınan belli başlı bedî'iyeler ile bunlara ait şerhlerden bazıları hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz:

1- el-Kâfiyetü'l-bedî'iyeye fi'l-medâ'ihî'n-nebeviyye: Safiyyüddîn el-Hillî'ye ait olan ve 145 beyitten oluşan bu bedî'iyeye 151 bedî'î sanatı içermektedir. el-Hillî bedî'iyesini *Şerhu'l-Kâfiyeti'l-bedî'iyeye fi 'ulûmi'l-belâğati ve mehâsini'l-bedî'* adıyla şerh etmiştir⁶. Ayrıca sözkonusu bedî'iyeye Muhammed b. el-Kâsım b. Zâkür (ö. 1120/1708) tarafından⁷, daha sonra Abdulğaniy er-Râfi'î el-Fârûkî (ö.1308/1890) tarafından *el-Cevherü's-senî fi şerhi bedî'iyeti's-Saffi* adıyla şerh edilmiştir⁸.

2- el-Hulletü's-siyerâ fi medhi hayri'l-verâ: İbn Câbir el-Endelüsî (ö. 780/1378)'ye ait olan bu bedî'iyeye müellifinin âmâ olması nedeniyle *Bedî'iyetu'l-'umyân* adıyla da bilinir. 177 beyitten oluşan sözkonusu bedî'iyeye elli bir bedî'î sanat ihtiva etmektedir⁹. Kaside İbn Câbir tarafından muhtasar şekilde, yakın dostu Ebû Ca'fer Ahmed b. Yûsuf er-Ru'aynî el-Endelüsî (ö. 779/1377)

görülmüştür. Bkz. Eren Cüneyt, *Peygamberimize Adanmış Manzumeler: Bedî'iyât*, Sütun Yayınları, İstanbul 2005, s. 47, 96, 100, 103, 104.

⁴ 'Ali Ebû Zeyd, *el-Bedî'iyât, neş'etübâ, tatavvurubâ, eserübâ*, 'Âlemü'l-Kütüb, 1983, s. 47.

⁵ Ebû Zeyd, *el-Bedî'iyât*, s. 55-67.

⁶ Safiyyuddîn el-Hillî, *Şerhu'l-Kâfiyeti'l-bedî'iyeye fi 'ulûmi'l-belâğati ve mehâsini'l-bedî'* (thk. Nesib Neşâdî), Dâru Sâdir, Beyrut 1992.

⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-'Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn Âsârü'l-Musannifîn*, İstanbul 1951, II, 310; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Muessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, III, 598.

⁸ Eserin yazma nüshası Kral Suud Üniversitesi kütüphanesi numara: 3218 z de bulunmaktadır. Bkz. <http://makhtota.ksu.edu.sa/makhtota/3468/1> (01.04.2012)

⁹ İbn Cabir el-Endelüsî, *el-Hulletü's-siyerâ fi medhi hayri'l-verâ* (thk. 'Ali Ebû Zeyd), 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985; Hulûsî Kılıç, "Bedî'iyât" mad. *DİA İslam Ans.*, İstanbul 1992 (V, 323).

tarafından ise geniş bir şekilde şerh edilmiştir. er-Ru‘aynî’nin şerhi “*Turâzu’l-Hulle fi şifâ’i’l-ğulle*” adıyla bilinmektedir¹⁰.

3- el-‘İkdü’l-bedî‘ fi medhi’s-şeffî‘: Zeynüddîn Şa‘bân b. Muhammed b. Dâvûd el-Âsârî (ö. 828/1424)’ye ait olup *el-Bedî‘iyyetü’l-keibrâ* adıyla da bilinir. Bedî‘iyye 400 beyitten ibaret olup 240 bedî‘î sanatı ihtiva etmektedir. Bedî‘iyyeler içinde en uzun olanıdır. el-Âsârî’nin bundan başka iki bedî‘iyyesi daha vardır ki bunlardan birincisi *el-Bedî‘iyyetu’l-Vüstâ* adında olup 308 beyitten oluşmakta ve 300 bedî‘î sanat ihtiva etmektedir. İkincisi ise *Bedî‘u’l-bedî‘ fi medhi’s-şeffî‘* isminde olup 169 beyitten oluşmakta ve 201 bedî‘î sanat içermektedir. Bu kaside el-Hillî’nin bedî‘iyyesine nazire olup *el-Bedî‘iyyetü’s-Suğrâ* adıyla da bilinir. el-Âsârî’nin bedî‘iyyelerinin hiç biri şerh edilmemiştir¹¹.

4- el-Cevâhirü’l-lâmî‘a fi tecnîsi’l-ferâ’idi’l-câmî‘a li’l-me‘âni’r-râ’î‘a: İbnü’l-Mukrî adıyla meşhur olan Şerefüddîn İsmail b. Ebî Bekr b. Abdillâh el-Yemenî (ö. 837/1433)’ye aittir. Kaside 144 beyitten ibaret olup 150 bedî‘î sanat ihtiva etmektedir. Yine bizzat müellifi tarafından *el-Ferâdetü’l-Câmî‘a li’l-me‘âni’r-râ’î‘a* adıyla şerh edilmiştir¹².

5- Bedî‘iyyetü İbn Hicce el-Hamevî: Adından da anlaşılacağı üzere Ebû Bekr b. Hicce el-Hamevî (ö. 837/1433)’ye ait olup 142 beyitten oluşmaktadır. 147 bedî‘î sanat ihtiva eden eser yine İbn Hicce tarafından *Hizânetü’l-edeb ve ğayetü’l-ereb* adıyla şerh edilmiş¹³, daha sonra *Sübütü’l-hucce ‘ala’l-Mevsili ve’l-Hillî li-İbn Hicce* ismiyle ihtisar edilmiştir. Kaside müellifin dışında Muhammed b. Ahmed b. ‘Osmân el-Bestâmî (ö. 842/1438) tarafından, ayrıca Muhammed b. ‘İsâ b. Mahmûd b. Ken‘ân (ö. 1153/1740) tarafından *el-Mehâsinü’l-murdiyye fi şerhi’l-manzûmetü’l-bedî‘iyye* adıyla¹⁴ ve Bolus ‘Avvâd tarafından *el-‘İkdü’l-bedî‘ fi fenni’l-bedî‘* ismiyle şerh edilmiştir¹⁵.

¹⁰ Ebû Ca‘fer er-Ru‘aynî el-Girnâtî, *Kitâbü’l-trâzû’l-hulle ve şifâ’i’l-ğulle* (thk. Reca’ Seyyid Cevherî): Müessesetü’s-Sekâfeti’l-Câmî‘iyye, İskenderiye, t.y.; Ebû Zeyd, *el-Bedî‘iyyât*, s.75-77.

¹¹ Zeynüddîn el-Âsârî, *Bedî‘iyyatü’l-Âsârî* (thk. Hilâl Nâcî), Vezâretü’l-Evkâf, Bağdat 1977; Ebû Zeyd, *el-Bedî‘iyyât*, s.84-89.

¹² Ebû Zeyd, *el-Bedî‘iyyât*, s.90-92.

¹³ İbn Hicce el-Hamevî, *Hizânetü’l-edeb ve ğayetü’l-ereb* (thk. Salâhaddîn el-Hevvârî), Mektebetü’l-‘Asriyye, Sayda 2006.

¹⁴ Ebû Zeyd, *el-Bedî‘iyyât*, s.93-95.

¹⁵ Bolus ‘Avvâd, *el-‘İkdü’l-bedî‘ fi fenni’l-bedî‘*, Dâru’l-Mevâsim, Beyrut 2000.

6- **Nazmü'l-bedî' fî medhi hayri's-şeffî'**: Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505)'ye ait olup 133 beyitten ibarettir. 147 bedî'î sanat ihtiva eden bu bedî'îyye bizzat müellifi tarafından şerh edilmiştir¹⁶.

7- **Bedî' u'l-bedî' fî medhi's-şeffî'**: 'Âişe bnt. Yûsuf b. Ahmed el-Bâ' ûniyye (ö. 922/1516)'ye ait olan bu bedî'îyye 127 beyitten oluşmakta ve 129 bedî'î sanat içermektedir. el-Bâ' ûniyye bu kasidesini muhtasar bir şekilde şerh etmiştir. 'Ali Ebû Zeyd'e gör bu bedî'îyye, şerhiyle birlikte *el-Fethu'l-mübîn fî medhi'l-Emîn* adıyla bilinmektedir¹⁷. Bunlardan başka el-Bâ' ûniyye'nin *el-Fethu'l-mübîn fî medhi'l-Emîn* adıyla bilinen diğer bir kasidesi daha vardır ki bu kaside 144 beyitten oluşmakta ve 144 bedî'î sanat ihtiva etmektedir¹⁸.

8- **Nesemâtü'l-eshâr fî medhi'n-nebiyyi'l-muhtâr**: 'Abdulğani b. İsmâil b. 'Abdilğani en-Nâblusî (ö. 1143/1730)'ye ait olup 150 beyitten oluşmaktadır. 155 bedî'î sanatı ihtiva eden bu bedî'îyye bizzat müellifi tarafından *Nefebâtü'l-ezhâr 'alâ Nesemâti'l-eshâr fî medhi'n-Nebiyyi'l-Muhtâr* adıyla şerh edilmiştir¹⁹. Manzumenin bir kısmı Manastırlı İsmail Hakkı tarafından Türkçeye tercüme ve şerh edilerek Mekteb mecmuasında yayımlanmıştır²⁰.

Yukarıda zikredilen bedî'îyyelerin haricinde;

'İzzuddîn 'Ali b. el-Huseyn el-Mevsilî (ö.789/1387)'nin *Bedî'îyyetü'l-Mevsilî*,

Vecîhüddîn 'Abdurrahmân b. Muhammed ez-Zebîdî el-Yemenî (ö. 803/1400)'nin *el-Cevherü'r-refî' ve vecbü'l-me'ânî fî ma'rifeti envâ'i'l-bedî'*,

'İsâ b. Haccâc b. 'İsâ b. Şeddâd es-Sa'dî (ö. 807/1404)'nin *Bedî'îyyetu İbn Haccâc*,

İbnü'l-Hayyât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Süleymân el-Hamevî (ö. 840/1436)'nin *el-Me'ânî'l-yetîme ve'l-mebânî'r-rahîme*,

¹⁶ Celalüddin es-Süyûtî, *Nazmü'l-bedî' fî medhi hayri's-şeffî'* (thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd – 'Ali Muhammed Mu'avvad), Dâru'l-Kalemi'l- Arabî, Haleb 1995; Ebû Zeyd, *el-Bedî'îyyât*, s.100-102.

¹⁷ Ebû Zeyd, *el-Bedî'îyyât*, s.105-106.

¹⁸ 'Âişe bnt. Yusuf el-Bâ' ûniyye, *el-Fethu'l-mübîn fî medhi'l-Emîn* (thk. Mehdi Es'ad 'Arrâr), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2007; Ebû Zeyd, *el-Bedî'îyyât*, s.103-107.

¹⁹ 'Abdulğani en-Nâblusî, *Nefebâtü'l-ezhâr 'alâ nesemâti'l-eshâr fî medhi'n-nebiyyi'l-muhtâr*, 'Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1984; Ebû Zeyd, *el-Bedî'îyyât*, s.126-128.

²⁰ Manastırlı İsmail Hakkı, "'Abdulğani Nâblusî'nin Nesemâtu'l-eshâr fî medhi'n-nebiyyi'l-muhtâr Adlı Bedî'îyyesinin Tercüme ve Şerhi", *Mekteb*, İstanbul 1311, V, 205-208; VI, 250-252; VIII, 345-349; IX, 410-412; X, 437-438; XI, 487-489; XII, 541-543; XIII, 583-584; XIV, 4-6; XV, 52-54; XVII, 161-164; XIX, 251-253; XXI, 343-346.

İbnü'l-Halûf Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Himyêrî (ö. 899/1493)'nin *Mevâhibü'l-bedî' fî 'ilmi'l-bedî'*,

Tâcüddîn 'Abdülvehhâb b. Ahmed b. Muhammed b. 'Arabşâh (ö. 901/1495)'ın *Şifâü'l-kelîm bi medhi'n-Nebiyü'l-Kerîm*,

'Abdurrahmân b. 'Ahmed b. 'Alî el-Humeydî (ö. 1005/1596)'nin *Temlîhu'l-bedî' bi medâbi's-Şeffî'*,

Ebü'l-Vefâ b. Ömer b. Abdilvehhâb b. el-'Urdî (ö. 1071/1660)'nin *et-Trâzu'l-bedî' fî imtidâbi's-Şeffî'*,

Kâsım b. Muhammed el-Bekrecî el-Halebî (ö. 1169/ 1755)'nin *el-'İkdi'l-bedî' fî medhi's-Şeffî'*,

'Ali b. Muhammed Tâcüddîn b. 'Abdülmühsin el-Kal'î el-Mekki (ö. 1172/1758)'nin *Miftâhu'l-ferec fî medhi 'âli'd-derec*,

Muhammed b. Mustafa b. Kemâlidîn el-Bekrî (ö. 1196/1781)'nin *Menbu'l-Îlâh fî medhi Resûlillâh*,

Tâhîr el-Cezâîrî'nin (ö. 1338/1919)'nin *Bedî'ü't-telhâs ve telhâsu'l-bedî'*²¹ gibi daha pek çok edip tarafından bedî' iyyeler nazmedilmiştir.

Makalemize konu olan bedî' iyye ise *Şeyhülislam Ebussu'ûd Efendi'nin* kaleme aldığı *Bedî' iyye*'sidir²². Burada önce Ebussu'ûd Efendi hakkında daha sonra da bedî' iyyesi ve şerhi ile ilgili bilgi vermek istiyoruz.

II. EBUSSU'ÛD EFENDİ

Müftülenâm, şeyhu'l-islâm, sultânü'l-müfessirîn, hâtimetu'l-müfessirîn, muallim-i sâni gibi unvanlarla anılan Ebussu'ûd Efendi 896/1490 yılında İstanbul'a civar Meteris (Metris-Müderis) köyünde dünyaya geldi. Tam adı Ebussu'ûd Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-'İmâdî'dir. "Hünkârların şeyhi, şeyhlerin hünkârı" olarak tanınan babası Şeyh Muhyiddîn Muhammed Yavsî el-İskilîbî, Çorum'un İskilip ilçesine bağlı İmad (Direklibel) köyündendir. Annesi Sultan Hatun, bazı tarihçilere göre Ali Kuşçu'nun kardeşinin, bazılarına göre ise bizzat Ali Kuşçu'nun kendi kızıdır²³.

²¹ Ebû Zeyd, *el-Bedî' iyyât*, s.71 vd.; Hülûsi Kılıç, *a.g.mad.*, DİA (V, 323).

²² Bkz. Eren Cüneyt, "Şeyhülislam Ebussu'ûd Efendi'nin Bedî' iyyesi", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 7, sy. 14, Erzurum 2003; a.mlf., *Peygamberimize Adanmış Manzûmeler*, s.107.

²³ Şeyhülislam Ebussu'ûd Efendi, *İrşâd-ü'l-'akli's-selîm ilâ meşâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut 1999, I, 7; Nev'îzâde 'Atâî, *Hadâ'iku'l-hadâ'ik fî Tekmîleti's-Şakâ'ik*, İstanbul 1989, II, 183; Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1980, I, 52; Müstakimzâde

Ebussuûd Efendi ilk tahsilini babasından yapmıştır. Daha sonra Müeyyedzâde 'Abdurrahman Efendi, Mevlâna Seyyidi Karamâni ve bazı rivayetlere göre İbn Kemâl'den ders almıştır²⁴.

Tahsilini tamamladıktan sonra memuriyet hayatına başlayan Ebussuûd Efendi çok kısa zamanda yüksek ilmî payelere ulaşmıştır. 922/1516 yılında İnegöl'deki İshakpaşa Medresesine, 927/1520'de Davutpaşa Medresesine, 928/1521'de Mahmutpaşa Medresesine, 931/1524'te Vezir Mustafa Paşa'nın Gebze'de inşa ettirdiği medreseye ilk müderris olarak tayin edildi. 932/1525'te Bursa Sultaniyesi'ne, 934/1527'de Medâris-i Semân'dan Müftî Medresesine tayin edildi ve bu görevde beş yıl kaldı. 939/1532'de Bursa kadısı olduktan altı ay sonra 940/1533'te İstanbul kadısı oldu. Dört yıl sonra 944/1537'de Rumeli kazaskerliğine tayin edildi. Kara Boğdan, Estergon ve Budin seferlerine padişahın yanında katıldı ve Budin'in fethinden sonra şehirde ilk Cuma namazını kıldırdı. Sekiz yıl Rumeli kazaskeri olarak görev yaptı ve 952/1545 yılında Şeyhülislam oldu. Tam otuz yıl bu görevde kalan Ebussuûd Efendi 982/1574 yılında 87 yaşında iken vefat etti. Cenazesi Eyüp Camii civarında kendisi tarafından inşa ettirilen sıbyan mektebinin haziresine defnedildi²⁵.

Kaynaklarda uzun boylu, ince yapılı, uzun sakallı, güler yüzlü, vakur ve faziletli olarak tanıtılan Ebussuûd Efendi'nin bayram tatilleri dışında dersini asla ihmal etmediği, müftülüğü sırasında her gün yüzlerce fetva vermesiyle meşhur olduğu nakledilir²⁶.

Kânûnî Sultan Süleyman, Ebussu'ûd Efendiye karşı büyük saygı duymuş, Süleymaniye Camii'nin temelini teberrüken ona attırmıştır²⁷. Ebussuûd Efendi, devrinin en nüfuzlu adamlarından biri olduğu halde siyasî işlere karışmamış ve nüfuzunu kullanmaktan uzak durmuştur²⁸.

Süleyman Efendi, *Devbatü'l-meşâyih*, İstanbul 1978, s. 24; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A' lâm*, İstanbul, 1306, I, 722; İsmail Paşa, *Hediyetü'l- 'Arifin*, II, 253; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, ts., I, s. 306; Baysun, M. Cavid, "Ebussuûd", *İA*, IV, s. 92; Akgündüz, Ahmed, "Ebussuûd", *DİA*, X, 365.

²⁴ Hısım Ali Çelebi, *el- İkdü'l-manzûm fi efâdili'r-Rûm*, Daru'l-Kütübi'l- 'Arabiyye, Beyrut 1975, s.364; Mecdî Efendi, *Hadâikü's-sekâik*, İstanbul, 1989, I, 313, 314, 349 vd.; 'Atâî, *Hadâik*, II, 83; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 226, 255, 306, 352.

²⁵ Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-su'arâ*, (nşr. İbrahim Kutluk), Ankara 1978, I, 348, 349; 'Atâî, *a.g.e.*, II, 184-185; Peçevî, *Tarih*, I, 52; Müstakimzade, *a.g.e.*, s. 24-25.; Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, I, 722; Baysun, *a.g.e.*, IV, 93.

²⁶ 'Atâî, *a.g.e.*, II, 186; Peçevî, *Tarih*, I, 52; Müstakimzâde, *a.g.e.*, s. 26.; Akgündüz, *a.g.mad.*, *DİA*, X, 366.

²⁷ Süleyman Ateş, "Ebussu'ûd Efendi", *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi*, cilt: I, sy. 9, 1998, s. 6; Akıncı, Sırrı, "3 Mezar Taşı 3 İlim Adamı", *Hayat Tarih Mecmûası*, yıl: 6, sy: 2, 1970, s. 76.

²⁸ Abdullah Aydemir, "Ebussu'ûd Efendi II", *Diyanet İlmi Dergi*, cilt: XII, sayı: 3, 1973, s. 137.

Ebussuûd Efendi pek çok talebe yetiştirmiştir. Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, III. Murad ve III. Mehmet devirlerinde şeyhülislamlık, kazaskerlik yapan ve diğer ilmi mevkilerde bulunan birçok âlimin hocası olmuştur. Şeyhülislâm Mâulzâde Seyyid Mehmet (ö. 992/1584), Abdülkâdir Şeyhî (ö. 1002/1593), Hoca Sâdeddîn (ö. 1008/1599), Bostanzâde Mehmed (ö. 1006/1597), Sun‘ullah Efendi (ö. 1021/1612) gibi meşihat makamına şeref verenler; Bostanzâde Mustafa (ö.1014/1605), meşhur Şair Bâkî (ö.1008/1599), Kınalızâde Hasan Çelebi, Fudayl b. ‘Alî Cemâli (ö. 991/1583) ve ‘Atâ‘ullah Efendi (ö. 979/1571)’dir²⁹.

Özellikle tefsir ve fıkıh sahasında devrinin otoritesi sayılan Ebussu‘ûd Efendi bazı meselelerde icthâd etmiş, tahriçlerde bulunmuş ve bazı delilleri diğerlerine tercih etmiştir. Tasavvuf mesleğine yönelmemiş, bununla birlikte onlara karşı açıkça cephe de almamıştır. Toplum zararına olan, insanları karşı karşıya getirebilecek akımlara şiddetle karşı durmuştur. Özellikle sosyal düzeni bozacak, İslâm birliğini sarsacak, İslâm’ın saf akidesini bulandıracak konularda çok hassas davranmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunan eyalet, vilâyet, kaza ve diğer idarî bölümler içindeki arazi mülkiyeti ile ilgili yaptığı kanunnameler büyük önemi haizdir. Fetva geleneğine uygun olarak hazırladığı bu kanunnamelere Osmanlı tımar ve zeamet teşkilatı ile arazi teşkilâtına dair hükümleri koymuştur. Budin Kanunnâmesi ile Üsküp ve Selânik livaları kanunnâmeleri bunların en meşhurlarıdır³⁰.

Türkçe, Arapça ve Farsça dillerini çok iyi derecede bilen Ebussu‘ûd Efendi özellikle Arapça şiir nazmında güçlü bir dile sahiptir³¹. Arapça şiirleri içinde en meşhur olanı Kaside-i Mîmiyye adıyla bilinen manzumesidir. Bu şiirleri sayesinde, fıkıh ve tefsir sahasındaki şöhretine şiiri de eklemiştir. Pek çok şair tarafından nazire ve şerh yazılan Kaside-i Mîmiyye şu beyitle başlar:

أَبْعَدَ سَلِيمِي مَطْلَبٌ وَمَرَامٌ وَعَئِيرٌ هَوَاهَا لَوْعَةٌ وَعَرَامٌ

“Selmâcık’tan sonra bir arzu ve istek var mıdır?

O’nun sevgisinden başka bir karasevda ve aşk var mıdır?”

²⁹ Baysun, *a.g.mad.*, *İA*, IV, 94.; Aydemir, Abdullah, a.g.m., s. 139-140.

³⁰ Mücteba Uğur, “Ölümünün 400. Yıldönümü Münasebetiyle Ebussu‘ûd Efendi ve Eserleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: XIII, sy. 4, 1974, s. 206.; Pehlul Düzenli, *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış doktora tezi), Konya 2007, s.52-54.

³¹ İstanbul kütüphanelerinde Ebussu‘ûd Efendiye ait pek çok yazma halinde kaside vardır. Örneğin bkz: Velîyyüddîn Efendi Ktp., nr. 3182, 3209; Laleli, nr. 3641.

Ebu'l-‘Alâ el-Ma‘arrî (ö. 449/1057)'nin elif ve mim harfleriyle kafiyeli felsefi kasidesine nazire olarak yazılan³² ve doksan beyit civarında olan bu kasideye ‘Abdurrahmân el-‘Abbâs, ‘İzzüddîn Abdulazîz el-Mekkî, Şemsüddîn Muhammed el-Mısrî, Muslihüddîn el-Lârî, ‘Ali b. ‘Abdilazîz Hüsam b. Hâmid tarafından nazire yazılmış; Garsüddîn Ahmed b. İbrahim el-Halebî (ö. 971/1563), Radiyüddîn Muhammed b. İbrahim el-Halebî el-Hanbelî (ö. 959/1551), Şemsüddîn Muhammed b. el-Hanbelî el-Halebî, Abdurrahmân ‘Âlemşah (ö. 987/1579) Ümmüveledzâde ‘Ali tarafından şerh yazılmıştır³³.

Kanunî Sultan Süleyman vefat ettiği zaman cenaze namazını Ebussu‘ûd Efendi kıldırmıştır. Bu cihan hükümdarının vefatı üzerine pek çok mersiye yazılmıştır. Bunlardan biri de Ebussu‘ûd Efendinin kaleme aldığı ve şu beyitlerle başlayan mersiyesidir:

أَصَوْتُ صَاعِقَةً أَمْ نَفْحَةَ الصُّورِ فَلَا أَرْضُ قَدْ مِلْتُ مِنْ نَقْرِ نَاقُورِ
أَصَابَ مِنْهَا زُرَى دَهْمَاءِ دَاهِيَةٍ وَذَاقَ مِنْهَا الْبَرَايَا صَعْقَةَ الطُّورِ

“Yıldırım sesi mi bu, yoksa Sûra mı üflendi? Zira yeryüzü bir sûr sesiyle kaplanmış

İnsanlığa korkunç bir felaket çöktü ve mahlûkât Tûr'daki baygınlığı tattı”

Ebussu‘ûd Efendi başta Tefsir ve Fıkıh olmak üzere Tasavvuf, Akaid, Kelam, Dil ve Edebiyat gibi pek çok alanda eser bırakmıştır. Fakat onu hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde meşhur eden eserleri *İrşâdii'l-‘akli's-selîm ilâ mezâîl-Kur‘âni'l-‘azîm* isimli tefsiri ile fetva ve kanunnameleridir. Tefsiri, Abdullah Aydemir tarafından doktora tezi olarak incelenmiştir³⁴. Hanefi fıkhı esas alınarak yazılan bu eser 973/1565 yılında Kanunî Sultan Süleyman'a takdim edilmiştir. İslâm aleminin her tarafında şöhret bulan bu eser Kur‘ân ayetlerinin derin manalarına güzelce nüfuz ettiği, inceliklerini maharetle dile getirdiği için çok büyük rağbet görmüştür. ez-Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı* ile Kâdı Beydâvî'nin *Emvâru't-Tenzîl*inden sonra bu eserin ulaştığı şöhret ve itibar derecesine ulaşmış başka bir tefsir yoktur³⁵.

³² Süleyman Ateş, “Ebussu‘ûd Efendi”, *Kur‘an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi*, cilt: I, sy. 9, 1998, s. 7.

³³ ‘Atâî, *a.g.e.*, II, 170, 178, 183 vd., 259, 187; Kâtib Çelebi, *Keşfüzzamân*, II, 1347, 1919; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A‘lâm*, I, 722.

³⁴ Abdullah Aydemir, *Büyük Türk Bilgini Şeyhülislam Ebussu‘ûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1968.; a.mlf., “Ebussu‘ûd Efendi (III)”, *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara cilt: XII, sy. 5, 1973, s. 286 vd.

³⁵ Katip Çelebi, *Keşfüzzamân*, I, 65; Mücteba Uğur, a.g.m., s. 206.

Ebussu'ûd Efendi'nin diğer önemli bazı eserleri ise şunlardır³⁶:

Kânunnâmeler: Arazi, toprak mülkiyeti ve vergiler ile ilgili kanunnamelerdir.

Risâletun fi'l-Ed'iyeti'l-Me'sûre: Duânâme olarak da bilinen eser Türkçe dua mecmuasıdır.

Fetvâlar: Ebussu'ûd Efendinin vermiş olduğu fetvalardır. İskilipli Veli Yegân ile Büzenzâde Mehmed b. Ahmed, Şeyhî Efendi gibi şahıslar tarafından toplanmıştır.

Mevkîfu'l-'Ukûl fi Vakf'l-Menkûl: Nakit paranın vakfedilebileceğine dair Arapça bir risaledir.

Me'âkîdü't-Tarrâf fi evveli Sûreti'l-Feth mine'l-Keşşâf: ez-Zemahşerî'ye ait *el-Keşşâf*'in Feth suresi 48. ayetin tefsiri ile ilgili bir haşiyedir.

Sakatâtü'l-'avâm: Galatât olarak da bilinen bu eser Türkçe olup yanlış kullanımlar hakkındadır.

Hasmü'l-Hilâf fi'l-mesh 'ale'l-hifâf: Meshin caiz olduğu ile ilgili bir risaledir.

Tehâfutü'l-Emcâd fi evveli kitâbi'l-cihâd: el-Bâbertî'nin *el-'Înâye* adlı *Hidâye* şerhinin cihâd bölümüne dair haşiyesidir.

Ğamezâtü'l-Melîh fi evveli kasrı'l-âm mine't-Telvîh: Usûlü Fıkha dair *et-Tenkîb*'in Taftazânî tarafından *et-Telvîh* adıyla yapılan şerhinin bir bölümüne yapılan ta'likdir.

Sevâkibü'l-Enzâr fi evâ'ili'l-Menâr: en-Neseffî'nin usulü fıkha dair eseri *Menârü'l-Envâr*'ın ilk kısımlarına ait haşiyedir.

Mârûzât: Kanuni Sultan Süleymanın emriyle tertip edilmiş, çeşitli konuları içeren talimatlardır.

IV. BEDİ'İYYENİN TANITIMI

Tahkikini yaptığımız bu yazma Ebussu'ûd Efendiye ait olup Süleymâniye Kütüphanesi, Lâleli bölümü 3707 numarada kayıtlıdır. 27 beyitten oluşmakta ve diğer bed'îyyelerin aksine Kâmil bahrindedir. Her beytinde dört veya beş çeşit bed'î sanatı mevcuttur. Bu özelliği ile benzerleri arasında ayrı bir yeri olduğu muhakkaktır.

³⁶ Ebussu'ûd Efendinin eserleri ile ilgili bilgi için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 23-30; Mücteba Uğur, *a.g.m.*, s. 206-207; Pehlul Düzenli, *a.g.tez.* s. 47-64.

Söz konusu Bedî' iyye, Hısım Ali Çelebi tarafından şerh edilmiştir. Buna dair kayıt, Ezher Kütüphanesi 313376 numarada kayıtlı bulunan *el-İkedü'l-manzûm fi zikri efâdili'r-Rûm* isimli yazma eserde geçmektedir. Yazma eserin baş tarafında Ali Çelebi hakkına bilgi verilirken müellifin, Ebussu'ûd Efendiye ait:

لَمَنْ الدِّيَارُ تَصَعَّصَتْ أَرْكَانُهَا وَأَنْقَضَ فَوْقَ عُرُوشِهَا جُدْرَانُهَا

beyitiyle başlayan kasideyi şerh ettiği zikredilmektedir. Ali Çelebi'nin bu bedî' iyyeyi yarım gün gibi kısa bir zamanda şerhettiğine dikkat çekilmektedir³⁷. Burada önce şarih hakkında, ardından da bedî' iyyenin içeriği ile ilgili bilgiler vermek uygun olacaktır.

A- Hısım Ali Çelebi:

Osmanlı âlimi ve biyografi yazarı olup Minik Ali Çelebi veya Hısım Ahizâde olarak meşhurdur. Tam adı el-Mevlâ Ali b. el-Kâdî Uzun Bâli b. Muhammed (ö. 992/1584)'tir. Ulemâdan Alanyalı Uzun Bâli Efendi'nin oğlu olup 934/1528'de doğmuştur. Babası gibi ilim mesleğinde yetişmiş ve bazı medreselerde müderrislik yapmıştır³⁸. Bir süre Manisa müftülüğü görevini ifa etmiş daha sonra 1583 yılında Maraş kadılığına tayin edilmiştir. Bir yıl sonra, 992/1584'te orada vefat etmiştir.

‘Ali Çelebi aşırı sessizliği, durgunluğu ve yumuşak başlılığı sebebiyle “Munuk”, küçük ve sevimli oluşundan dolayı “Minik” veya “Manik” ve Ahîzâde Efendi ile olan akrabalığından dolayı da “Hısım” lakaplarıyla anılır. Taşköprüzâde'nin *eş-Şakâ'îku'n-nu'mâniyye* adlı eserine yazdığı *el-İkedü'l-manzûm fi zikri efâdili'r-Rûm* adlı Arapça zeyl ile meşhur olmuştur. Bu eserde, 1560-1574 yılları arasında yaşayan seksen bir âlimin hayat hikâyelerini anlatmaktadır. Hepsisi çağdaşı olan bu şahıslar hakkında verdiği bilgiler, birinci elden kaynak olmaları yönüyle değerlidirler. Eser, daha yazıldığı yüzyılda Ahmed b. İbrahim tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

‘Ali Çelebi'nin mezkûr eserinin dışında *Hayru'l-keîâm fi't-tekasî 'an ağılâtî'l-'avâm*³⁹ adlı halk arasında yaygın dil hataları hakkında kaleme aldığı bir lügat ile

³⁷ Minik Ali Çelebi, *el-İkedü'l-manzûm fi efâdili'r-Rûm*, Ezher Üniv. Kütüphanesi, Yazma no: 313376, vr. 2a; Bu eser 1299 ve 1310 yıllarında İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-A'yân* isimli eserinin kenarında basılmıştır. Ayrıca 1975 yılında Beyrut'ta Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî tarafından Taşköprüzâde'nin *eş-Şakâ'îku'n-nu'mâniyye fi 'Ulemâi'd-Devleti'l-'Osmâniyye* isimli eseri ile birlikte basılmıştır. Bkz. Taşköprüzâde, *eş-Şakâ'îku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâi'd-Devleti'l-'Osmâniyye ve yelîbi el-İkedü'l-Manzûm fi zikri efâdili'r-Rûm*, Dâru'l-Kütübî'l-'Arabîyye, Beyrût 1975.

³⁸ Tahsil ettiği ilimler ve vazife yaptığı medreseler için bkz. Minik Ali Çelebi, *el-İkedü'l-manzûm fi efâdili'r-Rûm*, Ezher Üniv. Kütüphanesi, Yazma nr. 313376, vr. 1b-2a.

³⁹ Hâtim Sâlih ed-Dâmin bu eseri 1983 yılında tahkik ederek neşretmiştir. Bkz. ‘Ali b. Bâli el-Kostantîni, *Hayru'l-keîâm fi't-tekasî 'an ağılâtî'l-'avâm* (thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Müessesetü'r-Risâle, Beyrüt 1983.

Nâdiratü'z-zamân fi târihi'l-Yemen adında Yemen tarihi ile ilgili yazdığı bir kitabı mevcuttur. Fakat Yemen tarihi ile ilgili olan bu eserin herhangi bir nüshasına rastlanamamıştır. Müellif ayrıca, *Dürrer ve Ğurer*'i tenkîh etmiş ve üzerine hâşiye yazmıştır, İbn Kemâl'in *Tağyürü'l-Miftâh* isimli şerhine *İfâdatü'l-Fettâh fi bâşiyeti Tağyürü'l-Miftâh* adıyla hâşiye, el-Merğînânî'nin *el-Hidâye* isimli eserine hâşiye yazmış ve Şeyh Ömer b. Mehmed eş-Şâmî'nin *Nisâbü'l-İhtisâb* isimli fetva mecmuasını tercüme etmiştir⁴⁰.

B- Bedî'iyenin içeriği:

Yukarıda zikredildiği üzere bedî' iyye 27 beyitten oluşmaktadır. Beyitleri şerh eden 'Ali Çelebi, eserine hamdele ve salve ile başlamış, kasideden sitayişle bahsetmiş, müellifi Ebussu'ûd'un ismini zikrederek ona senada ve duada bulunmuş ve manzume hakkında bilgiler vermiştir. Kaside Kâmil bahrinde olup altı adet Mütefâ'ilün tef'ilesinden meydana gelmektedir. Bazen sakil olan Sebeb'e ârız olan illetten dolayı Müstef'ilün şeklinde de gelebilmektedir⁴¹.

Şârihin ifadesine göre kasîde terhîb ve terğîb⁴² için kaleme alınmıştır. Terhîb önce zikredilmiştir zirâ en önemli hedef insanları kötülüklerden ve faydasız işlerden alkoymak ve kalpleri gereksiz şeylerden temizleyerek Terğîb için söylenecek şeylerin yerleşmesi için yer açmaktır.

Ebussu'ûd Efendi insanların dünyaya daldıklarını, ömürlerini onu mamur etme ve süsleme yolunda harcadıklarını, doğru yoldan ayrılarak çevrelerinde olup bitenlerden ibret almadıklarını görünce, onların bu dünyada kendilerini ebedî zannettiklerini hayal etmiş ve onlara uyarı, hatırlatma ve kınama babından bedî' iyyesine şu beyit ile başlamıştır:

لَمَنْ الدِّيَارُ تَصَعَّصَتْ أَزْكَائِهَا وَأَنْقَضَ فَوْقَ عُرُوشِهَا جُدْرَانُهَا

Sütünları yerle bir olan, duvarları tavanlarının üzerine yıkılan bu yerler kimindir?

Ali Çelebi beyitleri şerh ederken kelimeleri teker teker ele alır ve haklarında bilgiler verir. Kelimelerin cümle içindeki konumunu zikreder ve muhtemel irab şekilleri üzerinde durur. Bazen bir münasebet ile yol bulup nahve ait bir konu ile ilgili istidrâdi bilgiler verir. Örneğin الدِّيَارُ kelimesinin

⁴⁰ Minik Ali Çelebi, *el-İkdi'l-manzûm fi efâdili'r-Râm*, Ezher Üniv. Kütüphanesi, Yazma nr. 313376, vr. 1b-2a.; 'Ali b. Bâli, *a.g.e.*, s.4-5; 'Atâi, *a.g.e.*, II, 279-280; Kâtib Çelebi, *Kesfu'zzamân*, II, 1766; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'Arifin*, I, 749; Abdulkadir Özcan, "Ali Çelebi, Hısım" mad., *DİA*, II, 385.

⁴¹ Kâmil bahrinin zihafı için bkz. Tural, Hüseyin, *Arap Edebiyatında Aruz*, Ensar, İstanbul 2011, s. 113.

⁴² Terğîb, insanı bir şeyi yapmaya veya elde etmeye rağbetlendirme ve teşvik etme; Terhîb ise kişiyi bir şeyden sakındırma ve kötü âkibetten korkutma anlamındadır.

başındaki Lâm-ı Ta'rif'ten bahsederken Ahd-i Zihnî için olan Elif-Lam hakkında malûmat vermiştir. Kelime ile ilgili bilgiler, kelimeler arası münasebet ve ince tahlillerden sonra beyitte geçen bedii sanatları "... مِنْ بَدِيعَةِ الْبَيْتِ ..." diyerek zikreder. Şârih bu metodunu eserin sonuna kadar devam ettirir.

Bedîyye'de toplam 43 bedii sanat mevcuttur. En fazla kullanılan tenâsub sanatı olup 11 kez yer almıştır. Diğer sanatlar ise şunlardır: İştikâk (5 kez), cem' (4), murâ' âtu'n-nazîr (4), cem' ma' a't-taksîm (2), tıbâk (2), iğrâk (2), tevfiik (2), idmâc (1), istitbâc (1), tebyîn (1), tecâhülü'l-ârif (1), tecnîsu'l-muzeyyel (1), tezdad (1), taksîm (1), seci' (1), şibhu'l-iştikâk (1), lüzûmu mâ lâ yelzem (1), mutâbakat (1).

VI. YAZMA

[1/b]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِمَنْ أْبَدَعَ بَرَاعَةً¹ الْعُنُوانِ بِالْجَلَالِ وَالسُّبْحَانَ، وَأَتَرَعُ² حِزَانَةَ الْأَذْهَانَ بِالْبَيَانِ وَالْبُرْهَانَ، وَالصَّلَاةُ عَلَى مَنْ غَلَبَ عَلَى فُسُ³ وَسَخْبَانَ⁴، فِي بِلَاغَةٍ وَحِكْمَةٍ وَإِقْرَانِ⁵ وَلَقَمَانَ، مُحَمَّدٍ أَبْطَلِ الْكُفْرَ وَالسَّخَرَ بِغَيْرِ تُعْبَانٍ وَعَلَى آلِهِ الَّذِينَ قَامُوا بِالْأُصُولِ وَالْأَرْكَانِ.

وَبَعْدُ، فَلَمَّا ارْتَعَبْتُ فِي وَجْدَانِ طَرِيقِي، وَتَسَمَّرْتُ⁶ فِيهِ بِقَلْبٍ حَرِيقِي، لِيَكُونَ وَسِيلَةً إِلَى سِتْرِ عُيُوبِي، وَبَعِيرِ ذَرِيعَةٍ إِلَى كَشْفِ كُرُوبِي، أَرْشَدَنِي مَا أَرْشَدَنِي مِنَ الْأُفُقِ الْأَعْلَى⁷، إِلَى طَرِيقِي يَهْدِي النَّهْيَ إِلَى الْهُدَى، وَهُوَ أَنْ أَخْتَرَعَ مَثِيلَ شَرِيحٍ وَأَبْتَدِعَ شَبِيهَ فُتَيْحٍ.

بيت

لَقَيْدَةً مُسْتَنْبِيٍّ عُنُونَهَا عَنْ مُعْجَزِ يَسِيْبِي النَّهْيِ سُبْحَانَهَا

أَنْشَأَهَا سَخْبَانُ الْإِيوَانِ، وَسَبَاقُ الْمِيدَانِ، فِي بِلَاغَةِ عَدْنَانَ⁸، وَفَصَاحَةِ فَحْطَانَ⁹، حِينَ تَرَكَمَ الْفُرْسَانَ عَلَى الْفُرْسَانِ، هَا هُوَ أَبُو السُّعُودِ¹⁰، الْمُفْتِي الْمَسْعُودُ، مَدَّ اللَّهُ ظِلَّهُ عَلَى الْأَنْامِ مَا دَامَ شَرَفُ التَّحِيَّةِ

1 البراعة: التَّفَوُّفُ، أَنْظَرُ: لِسَانَ الْعَرَبِ لِابْنِ مَنْظُورٍ، دَارُ صَادِرٍ، بَيْرُوتَ 1955، مَادَّةُ (برع).

2 أترع: مَادَّةُ، الْمُصَدَّرُ السَّابِقُ، مَادَّةُ (ترع).

3 هُوَ فُسُ بْنُ سَاعِدَةَ الْإِيَادِي: أَخَذَ حُكْمَاءَ الْعَرَبِ وَمِنْ كِبَارِ خُطْبَائِهِمْ فِي الْجَاهِلِيَّةِ، أَنْظَرُ: مُعْجَمُ الشُّعْرَاءِ لِلْمَرْزُبَانِيِّ، دَارُ الْكُتُبِ الْعِلْمِيَّةِ، بَيْرُوتَ 1982، 338؛ وَالْوَائِي بِالْوَفَيَاتِ لِلصَّفَدِيِّ، شَتُّونَكَازِدَ 1993، 241/24.

4 سَخْبَانَ، إِسْمٌ رَجُلٍ مِنْ وَائِلٍ، كَمَا لَسْنَا بَلِيغًا يُضْرَبُ بِهِ الْمَثَلُ فِي الْبَيَانِ وَالْفَصَاحَةِ فَيُقَالُ أُفْصَحَ مِنْ سَخْبَانَ وَائِلٍ، أَنْظَرُ: الْإِصَابَةُ لِابْنِ حَجَرَ، الْقَاهِرَةَ 1970، 250/3؛ وَالْأَعْلَامُ لِخَيْرِ الدِّينِ الرَّزْكَلِيِّ، بَيْرُوتَ 1969، 79/3.

5 الْإِقْرَانُ: الْقُوَّةُ، أَنْظَرُ: لِسَانَ الْعَرَبِ لِابْنِ مَنْظُورٍ، مَادَّةُ (قرن).

6 تَسَمَّرَ: تَهَيَّأَ، أَنْظَرُ: الْمُصَدَّرُ السَّابِقُ، مَادَّةُ (شمز).

7 فِي سُورَةِ النَّجْمِ، الْآيَةُ 7: ﴿وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَى﴾.

8 هُوَ عَدْنَانُ بْنُ أَدَدَ بْنِ أَشْحَبَ بْنِ أَبِيوتَ بْنِ قَيْدَارَ بْنِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ. هُوَ الْجَدُّ الْحَادِي وَالْعِشْرُونَ لِسَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ ﷺ، أَخَذَ جَدَّ الْأَعْرَابِ، جَدَّ الْعَدْنَانِيِّينَ. أَنْظَرُ: الْمَعَارِفُ لِابْنِ فُتَيْبَةَ، دَارُ الْمَعَارِفِ، الْقَاهِرَةَ 1969، 63؛ أَنْسَابُ الْأَشْرَافِ لِلْبَلَاذُورِيِّ، دَارُ الْمَعَارِفِ، الْقَاهِرَةَ 1959، 12/1؛ وَقَابِلُ الْأَعْلَامِ لِخَيْرِ الدِّينِ الرَّزْكَلِيِّ، 6/5.

وَالسَّلَامُ، ثُمَّ إِنَّ أَعْرَضَهُ عَلَى ثُرَابٍ قَدِيمِهِ، فَرَفَعَهُ بِأَتَمِّهِ كَرَمُهُ، فَسَرَّ مَا يُسَرُّ، وَكُشِفَ مَا يُكْشَفُ، نِعْمَ الْقَوْلُ قَوْلُهُ، وَالْفِعْلُ فِعْلُهُ، مَا أَمَضَاهُ مَاضٍ، فَأَقْضِ أَنْتَ قَاضٍ¹¹، فَبَقِيَتْ نَفْسِي زَمَانًا بَيْنَ الْاِسْتِطَابَةِ، وَبَيْنَ الْاِسْتِطَابَةِ¹²، فَاجِرِ الْأَمْرِ، قَدْ بَانَ دُو¹³ الْأَمْرِ، كَفَى الْمَرَّةَ فَضْلًا بَيْنَ الْأَنْهَامِ، أَنْ تُعَدَّ مَعَايِهُ لَدَى الْكِرَامِ. [2/a] مَعَ أَبِي مُؤَفَّرٍ بِخَلْقِهِ الْعَظِيمِ، وَلُطْفِهِ الْعَمِيمِ، لَمَّا تَوَاتَرَ مِنْ خَلْقَتِهِ الْكُبْرَى، وَخَصَالَتِهِ الْعُظْمَى، بِحَيْثُ مَا يَعْزُضُ لَهُ نُكْتَةٌ إِلَّا يَهَيِّجُهَا، وَمَا يَبْزُرُ لَهُ فِكْرَةٌ إِلَّا يَبْرُؤُهَا، فَوَجِبَ عَلَيْنَا سَلُوكُ الطَّرِيقِ، اتِّكَاءً عَلَى لُطْفِهِ الشَّفِيقِ، وَطَمَعًا مِنْهُ فِي عَفْوِ عَنِ الْخَلَلِ، وَتَجَاوُزِ عَنِ الزَّلَلِ، مُسْتَعِينًا بِالْمُسْتَعَانِ فِي كُلِّ أَمْرٍ شَدِيدٍ، وَهُوَ أَقْرَبُ إِلَيْنَا مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ¹⁴، وَاللَّهُ نِعْمَ الْمُسْتَعَانُ، وَمِنَّهُ الْعَوْنُ وَالْإِحْسَانُ.

هَذِهِ الْفَصِيدَةُ مَقُولَةٌ فِي الْبَحْرِ الْكَامِلِ وَهُوَ مُتَّفَاعِلُنْ سِتًّا، وَقَدْ تُجْعَلُ مُسْتَفْعِلُنْ بِإِدْخَالِ الْعِلَّةِ عَلَى السَّبَبِ التَّفْصِيلِ كَمَا جُعِلَ فِيهَا يَطْهَرُ بِالتَّقْطِيعِ وَمَعْمُولَةٌ لِلتَّزْهِيبِ وَالتَّزْغِيبِ، قُدِّمَ الْأَوَّلُ عَلَى الثَّانِي لِأَنَّ الْمَقْصُودَ الْأَهَمُّ هُوَ الْكَفُّ عَنِ الْمَقَاسِدِ وَالْعَمَلِ الْكَاسِدِ¹⁵، وَالتَّخْلِيَةِ الْقُلُوبِ أَوَّلًا، حَتَّى يَتِمَّ كَنْ التَّزْغِيبِ ثَانِيًا، كَمَا قِيلَ:

أَتَانِي هَوَاهَا قَبْلَ أَنْ أَعْرِفَ الْهَوَى فَصَادَفَ قَلْبِي خَالِيًا فَتَمَكَّنَا¹⁶

إِعْلَمَ أَنَّهُ لَمَّا رَأَى الْقَائِلُ الْقَائِلِ، وَالْمُنْشِئُ الْكَامِلِ، تَوَعَّلَ¹⁷ النَّاسُ فِي تَعْمِيرِ الدِّيَارِ وَتَرْزِيئِهَا، وَتَهَالِكُهُمْ عَلَى تَبْطِينِهَا¹⁸ وَتَدْهِيئِهَا، بِحَيْثُ يَصْرِفُونَ إِلَيْهَا الْأَعْمَارَ، وَلَا يَغْتَبِرُونَ بِالْأَنْظَارِ، مُنْكَرِفِينَ عَنِ السَّدَادِ،

9 هُوَ قَحْطَانُ بْنُ عَامِرِ بْنِ شَالِحِ بْنِ أَرْقُشَاءَ بْنِ سَامِ بْنِ نُوحٍ. هُوَ الْجَدُّ السَّابِعُ وَالثَّلَاثُونَ لِسَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ ع وَهُوَ جَمَاعَ الْأَنْسَابِ الرَّاجِعَةَ إِلَيْهِ جَمِيعَ قَبَائِلِ الْأَعْرَابِ، وَهُوَ مِنْ مُلُوكِ الْيَمَنِ. أَنْظَرُ: الْمَعَارِفُ لِابْنِ فُتَيْبَةَ، 27، 101، 626؛ وَالْأَعْلَامُ لِجَمْرِ الدِّينِ الرَّزْكَلِيِّ، 30/6.

10 سَبَقَ ذِكْرُهُ فِي الْفَصْلِ الثَّانِي مِنْ هَذَا الْبَحْثِ.

11 فِي سُورَةِ طه، الْآيَةِ 72: ﴿فَأَقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ﴾.

12 اِسْتَطَابَ الشَّيْءُ وَجَدَهُ طَيِّبًا، وَالْاِسْتِطَابَةُ هُوَ الْاِسْتِخْجَاءُ، وَرُويَ عَنِ النَّبِيِّ أَنَّهُ نَهَى أَنْ يَسْتَطِيبَ الرَّجُلُ يَمِينَهُ، الْاِسْتِطَابَةُ وَالْإِطَابَةُ كِنَايَةٌ عَنِ الْاِسْتِخْجَاءِ وَتَمَيُّي بِمَا مِنَ الطَّيِّبِ لِأَنَّهُ يُطِيبُ جَسَدَهُ بِإِزَالَةِ مَا عَلَيْهِ مِنَ الْحَبَثِ بِالْاِسْتِخْجَاءِ أَيْ يُطَيِّرُهُ، وَيُقَالُ مِنْهُ اِسْتَطَابَ الرَّجُلُ، أَنْظَرُ: لِلسَّانِ الْعَرَبِ لِابْنِ مَنْظُورٍ، مَادَّةُ (طِيب).

13 (ذَا) هَكَذَا فِي الْأَصْلِ وَالصَّحِيحُ مَا أُتِّشْنَاهُ.

14 فِي سُورَةِ ق، الْآيَةِ 16: ﴿وَمَنْ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ﴾.

15 الْكَاسِدُ: الْبَائِزُ أَيْ السَّلْعَةُ الَّتِي لَمْ تُنْفَقْ. أَنْظَرُ: لِلسَّانِ الْعَرَبِ لِابْنِ مَنْظُورٍ، مَادَّةُ (كَسَد).

16 الْبَيْتُ لِمْخَنُونَ بَنِي عَامِرٍ، أَنْظَرُ: الْبَيَانَ وَالتَّيْبِينَ لِلْحَاجِظِ، مَكْتَبَةُ الْحَاكِمِيِّ، مِصْرَ 1975، 42/2.

كَعَادٍ¹⁹ وَشَدَادٍ²⁰، تَحْتَمِلُ أَنَّهُمْ، يَطْلُبُونَ أَنْفُسَهُمْ، خَالِدِينَ فِيهَا، وَأَنَّهَا لَا يُؤْتَى بِرِاحِ الْفَنَاءِ عَلَيْهَا، لَا يَبْرُونَ الْمَلَّةَ الْأُولَى، غَافِلِينَ عَنِ ثَلَاثَةِ الْآخِرِينَ²¹، فَقَالَ لَهُمْ إِنْذَارًا وَتَذَكِيرًا وَتَجْهِيلًا وَتَسْجِيلًا عَلَى غَبَاوَتِهِمْ وَكَمَالِ نِسْبَاتِهِمْ عَوَاقِبَ [2/b] أُمُورِهِمْ وَزَجْرًا عَنْ ضَلَالِهِمْ:

1- لِمَنِ الدِّيَارُ تَصَغَصَعَتْ أَرْكَانَهَا وَانْقَضَ فَوْقَ غُرُوشِهَا جُدْرَانُهَا

مَنْ: كَلِمَةٌ يُسْأَلُ بِهَا عَنِ الْمُسَخَّصِ لِذِي الْعِلْمِ، وَلِذَا يُجَابُ عَنْهَا بِالْمَجْرُئِيِّ لَا الْكُلِّيِّ إِلَّا أَنْ يُفِيدَ الْمَجْرُئِيَّةَ، وَحَتَّى الْبَعِيدَ رُفِعَ عَلَى الْمَجْرُئِيَّةِ، وَتَقْدِيمُهَا وَاجِبٌ لِاقْتِضَاءِ الْإِسْتِفْهَامِ صَدْرَ الْكَلَامِ، وَدُخُولُ الْحَارِّ عَلَى الْكَلِمَاتِ الْإِسْتِفْهَامِيَّةِ لَا يُبْطِلُ صَدَارَتَهَا لِشِدَّةِ الْإِتِّصَالِ بَيْنَ الْحَارِّ وَالْمَجْرُورِ حَتَّى جُعِلَا كَشْيءٍ وَاحِدٍ فَقُدِّرَ الْاسْتِفْهَامُ مُقَدَّمًا، وَأَصْلُ الْإِسْتِفْهَامِ طَلَبُ التَّفْصِيلِ فِي الْفَهْمِ بَعْدَ الْإِجْمَالِ، وَكَثِيرًا مَا لَا يَجْرِي عَلَيْهِ فَيَحْتَمِلُ بِمَعْنَى الْقَرَائِنِ مَجَارًا²² عَلَى مَا يُنَاسِبُ الْمَقَامَ مِنَ الْإِنْكَارِ وَالتَّقْرِيرِ وَالتَّعْجِبِ وَالتَّسْبِيهِ عَلَى الضَّلَالِ وَإِطْهَارِ الْحُزْنِ وَالْحَيْرَةِ وَالتَّهَكُّمِ²³ وَالتَّهْوِيلِ²⁴ وَالْإِمْتِحَانِ وَالتَّذَكِيرِ وَتَمْوِئِهَا²⁵، وَكَيْفِيَّةُ هَذَا

17 تَوَعَّلَنَ: تَعَمَّقَ، أَنْظَرَ: لِسَانَ الْعَرَبِ لِابْنِ مَنْظُورٍ، مَادَّةُ (وَعَل).

18 فِي النُّسخَةِ الْأَصْلِيَّةِ "تَطْيِينًا" وَالصَّحِيحُ مَا أُتْبِنَاهُ.

19 هُوَ عَادُ بْنُ عَوْضِ بْنِ إِزْمَ بْنِ سَامِ بْنِ نُوحٍ، جَدُّ جَاهِلِيٍّ قَدِيمٍ، كَانَ فِي بَابِلَ، وَرَحَلَ يُولَدُهُ وَأَهْلِيهِ إِلَى الْيَمَنِ، قَدْ ذَكَرَ اللَّهُ تَعَالَى قَوْمَ عَادٍ فِي سِيَرَاتِ حَدِيثِهِ عَنْ نَبِيِّ هُودٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ تَعَالَى: ﴿وَأِلَى عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا مُفْتَرُونَ﴾ (سُورَةُ هُودٍ، آيَةُ 50). وَلَقَدْ اخْتَبَرَ الْقُرْآنُ الْكَرِيمُ أَنَّ قَوْمَ عَادٍ بَنُوا مَدِينَةَ اسْمُهَا إِزْمَ، وَهِيَ الَّتِي حَمَاءُ ذَكَرْنَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلْنَا رَبَّكَ بَعَادًا إِزْمَ ذَابَ الْعِمَادُ الَّتِي لَمْ يَخْلُقْ بِمِثْلِهَا فِي الْبِلَادِ﴾ (سُورَةُ الْفَجْرِ، آيَاتُ 6-8). وَقَدْ ذَكَرَ الْمُؤَرِّثُونَ أَنَّ عَادًا عَبَدُوا أَصْنَامًا ثَلَاثَةَ هُمُ: صَدَاءَ وَصَمُودَ وَالْهَبَاءَ. وَيَسْتَبِ كُفْرِهِمْ أَهْلَكَهُمُ اللَّهُ بِرِيحِ صَرْصَرٍ، أَنْظَرَ: تَارِيخُ الْأُمَمِ وَالْمُلُوكِ لِلطَّرِي، دَارُ الْكُتُبِ الْعِلْمِيَّةِ، بَيْرُوتَ 1407، 133/1؛ وَالْأَعْلَامُ لِجَيْرِ الدِّينِ الرَّزْكَلِيِّ، 8/4.

20 هُوَ شَدَادُ بْنُ عَادِ الَّذِي بَنَى مَدِينَةَ إِزْمَ، وَقَالَ أَبُو الْبَقَاءِ الرُّنْدِي فِي أُنْشُودِهِ "أَيْنَ الْمُلُوكُ":

وَأَيْنَ مَا شَادَهُ شَدَادُ فِي إِزْمَ وَأَيْنَ مَا سَاسَهُ فِي الْفُرْسِ سَاسَانُ

أَنْظَرَ: نَفَحَ الطَّيْبَ لِلْمَقَرِّي، دَارُ صَادِرٍ، بَيْرُوتَ 1968، 487/4.

21 فِي سُورَةِ الْوَاقِعَةِ، آيَاتُ 39 - 40: ﴿ثَلَاثَةٌ مِنَ الْأُولَى وَثَلَاثَةٌ مِنَ الْآخِرِينَ﴾.

22 الْمَجَارُ هُوَ اسْتِعْمَالُ كَلِمَةٍ فِي غَيْرِ مَا وَضِعَتْ لَهُ فِي اصْطِلَاحِ التَّخَاطُبِ عَلَى وَجْهِ يَصِحُّ مَعَ قَرِينَةٍ عَدَمِ إِزَادَتِهِ، فَلَا يَدُّ مِنَ الْعُلَاقَةِ لِيَخْرُجَ الْغَلَطُ وَالْكَتَابَةُ. أَنْظَرَ: تَلْجِيصُ الْمِفْتَاحِ لِلْخَطِيبِ الْقُرْؤِيِّ، 182.

23 التَّهَكُّمُ: التَّكْبِيرُ وَالْإِسْتِفْهَامُ، أَنْظَرَ: لِسَانَ الْعَرَبِ لِابْنِ مَنْظُورٍ، مَادَّةُ (هَكَم).

24 التَّهْوِيلُ، التَّفْرِيعُ، أَنْظَرَ: الْمَصَدَّرُ السَّابِقُ، مَادَّةُ (هَوَل).

المَجَارِ وَيَبَانُ أَنَّهُ مِنْ أَيِّ نَوْعٍ مِنْ أَنْوَاعِهِ بِمَا لَمْ يَحْمِمْ²⁶ أَحَدٌ حَوْلَهُ وَلَا ضَابِطَةٌ فِي الْحَمْلِ وَالتَّعْيِينِ سِوَى سَلَامَةِ الدُّوقِ، وَهُوَ هُنَا غَيْرُ جَارٍ عَلَى أَصْلِهِ فَلَيْتَ أَنْ تَحْمِلَهُ عَلَى الْإِنْكَارِ وَتَوْلَدَ مِنْهُ مَا يَنْبَسِبُ الْمَقَامَ مِنَ التَّهْوِيلِ وَغَيْرِهِ عَلَى مَا سَتَقِفُ الْإِشَارَةُ إِلَيْهِ، وَلَيْتَ أَنْ تَحْمِلَ هَذَا الْكَلَامَ عَلَى الْمُخَاطَبَةِ بِالنَّفْسِ كَمَا يَفْعَلُهَا الْوَعَاظُ وَالتَّنَاصِحُ لِيَكُونَا أَدْخَلَ فِي الْوَعْظِ وَالفَصَاحَةِ وَتَجْعَلَ الْإِسْتِفْهَامَ لِمَا يَلِيْقُ بِالْمَقَامِ مِنَ التَّوَلُّهِ²⁷ وَغَيْرِهِ.

الدِّيَارُ جَمْعُ كَثْرَةٍ لِلدَّارِ، وَهُوَ مَا اسْتُعْمِلَ فِيهَا فَوْقَ الْعَشْرَةِ حَقِيقَةً وَفِيهَا [3/a] بِجَارًا، وَاللَّامُ فِيهَا لِلْعَهْدِ الدَّهْنِيِّ لِظُهُورِ انْتِفَاءِ الْبَوَاقِي، تَأَمَّلْ.

إِعْلَمُ أَنَّ الْعَهْدَ الدَّهْنِيَّ وَالْإِسْتِعْرَاقَ مِنْ فُرُوعِ تَعْرِيفِ الْحَقِيقَةِ²⁸ وَهَذَا ذَهَبَ الْمُحَقِّقُونَ إِلَى أَنَّ اللَّامَ لِتَعْرِيفِ الْعَهْدِ وَالْحَقِيقَةِ لَا غَيْرَ إِلَّا أَنَّ الْقَوْمَ أَخَذُوا بِالْحَاصِلِ وَجَعَلُوهُ أَرْبَعَةَ أَقْسَامٍ تَسْهِيلاً، وَهِيَ أَنَا بِمَعْرِيلٍ عَنِ الْفَهْمِ وَلَكِنْ أَقُولُ لَا بُعْدَ فِي الْقَوْلِ بِأَنَّ اللَّامَ لِتَعْرِيفِ الْحَقِيقَةِ لَا غَيْرَ وَالتَّبَوَاقِي فُرُوعٌ، لِأَنَّ أَهْلَ الْعَرَبِيَّةِ صَرَّحُوا بِأَنَّ الْأَلْفَاظَ فِي وَضْعِهَا لَا لِلْعُمُومِ وَلَا لِلْخُصُوصِ بَلْ هِيَ مُؤْضِعَةٌ لِلْجِنْسِ وَهِيَ مُسْتَعَادَانِ مِنَ الْقَرَائِنِ، وَبِأَنَّ مَعْنَى اللَّامِ هُوَ الْإِشَارَةُ إِلَى تَعْيِينِ الْمُسَمَّى وَبِهَا امْتِيَازُ الْمَعْرِفَةِ عَنِ التَّكْرَرِ وَإِلَّا فَهِيَ مُتَسَاوِيَتَانِ فِي التَّعْيِينِ، فَإِذَا تَمَهَّدَ هَذَا فَتَقُولُ إِذَا دَخَلَتِ اللَّامُ عَلَى اسْمِ جِنْسٍ فَهِيَ لِلْإِشَارَةِ إِلَى تَعْيِينِ الْجِنْسِ، فَهَذِهِ الْإِشَارَةُ هِيَ تَعْرِيفُ الْحَقِيقَةِ، ثُمَّ تِلْكَ اللَّامُ إِمَّا أَنْ تَقْتَرِنَ بِقَرِينَةٍ مَا أَوْ لَا، الثَّانِي لِأَنَّ الْحَقِيقَةَ، وَالْأَوَّلُ بِقَرِينَةٍ الْخُصُوصِ أَوْ لَا، الثَّانِي لِأَنَّ الْإِسْتِعْرَاقَ، وَالْأَوَّلُ إِمَّا بِقَرِينَةٍ الْخُصُوصِ الْحَارِجِيِّ أَوْ لَا، الثَّانِي لِأَنَّ الْعَهْدَ الدَّهْنِيَّ، وَالْأَوَّلُ لِأَنَّ الْعَهْدَ الْحَارِجِيَّ، وَالْمَعْرِفَاتُ بِالْعَهْدِ الدَّهْنِيِّ مِنَ الْجُمُوعِ وَالْمُنْتَابِ وَالْمُفْرَدَاتِ كَمُنْكَوَرَاتِهَا فِي الْمَعْنَى وَفِي بَعْضِ الْأَحْكَامِ اللَّفْظِيَّةِ. وَلِذَا وَصِفَتِ الدِّيَارُ بِجُمْلَةٍ تَضَعُضَعَتْ، وَوَلِلْإِسْتِيفَانِ وَجْهٌ، وَالْمُرَادُ مِنْ تَضَعُضَعِهَا انْهَدَامُهَا حَتَّى الْأَرْضِ. الْأَرْكَانُ جَمْعُ رُكْنٍ مُسْتَعَارٌ لِلْكَثْرَةِ،

25 لِمَعْلُومَاتٍ أَكْثَرَ أَنْظُرْ: تَلْخِيصُ الْمِفْتَاحِ لِلْخَطِيبِ الْقَرْوِيِّ، 101-110.

26 حَامٌ: دَارٌ وَدَوَّامٌ، وَالطَّائِرُ يَحْمُومُ حَوْلَ الْمَاءِ وَيَلُوبُ إِذَا كَانَ يَدُورُ حَوْلَهُ مِنَ الْعَطَشِ، أَنْظُرْ: لِسَانُ الْعَرَبِ لِإِنِّ مَنظُورٌ، مَادَّةُ (حوم).

27 الْوَلْدُ، الْحَزْنُ وَقِيلَ هُوَ ذَهَابُ الْعَقْلِ وَالتَّحْزِيرُ مِنْ شِدَّةِ الْوَجْدِ أَوْ الْحَزْنِ أَوْ الْخَوْفِ، وَالْوَلْدُ ذَهَابُ الْعَقْلِ لِيفْقَادِ الْحَيْبِ. أَنْظُرْ: لِسَانُ الْعَرَبِ لِإِنِّ مَنظُورٌ، مَادَّةُ (وله).

28 الْحَقِيقَةُ؛ الْكَلِمَةُ الْمُسْتَعْمَلَةُ فِيهَا وَضِعَتْ لَهُ فِي اصْطِلَاحِ الشَّخَاطِبِ، وَالْوَضْعُ تَعْيِينُ اللَّفْظِ لِلدَّلَالَةِ عَلَى مَعْنَى بِنَفْسِهِ، فَخَرَجَ الْمَجَارِ، لِأَنَّ دَلَالَتَهُ بِقَرِينَةٍ، دُونَ الْمَشْتَرَكِ، وَالْقَوْلُ بِدَلَالَةِ اللَّفْظِ لِذَاتِهِ ظَاهِرٌ فَاسِدٌ، وَقَدْ تَأَوَّلَهُ الشَّكَاكِيُّ. أَنْظُرْ: تَلْخِيصُ الْمِفْتَاحِ لِلْخَطِيبِ الْقَرْوِيِّ، 182.

و"أَفْعَالٌ" مِنَ الْأَوْزَانِ الْغَالِبَةِ [3/b] فِي بَابِ "قُرْءٌ"، وَرُكْنُ الشَّيْءِ جُرْزُؤُهُ الْأَقْوَى، وَيُطْلَقُ عَلَى الْجُرْزِ مُطْلَقًا، وَالْأَوَّلُ هُوَ الْمُنَاسِبُ لِلْمَعْنَى الْبَيْتِيَّةِ، وَالْإِضَافَةُ لِلِاسْتِعْرَاقِ كَمَا فِي "عَبِيدِي أَحْرَارٌ"، فَالْمَعْنَى مَا بَقِيَ جُرْزٌ مِنْ أَحْرَارِهَا الْأَقَاوِي إِلَّا وَقَدْ انْهَدَمَتْ مِنْ أَصْلِيهِ وَأَسَاسِيهِ.

يُقَالُ "انْقَضَ الْحَائِطُ" إِذَا سَقَطَ، وَلَعَلَّهُ مَأْخُودٌ مِنْ "انْقَضَ الْبَايَازِي" إِذَا جَاءَ الْأَسْفَلَ مِنَ الْأَعْلَى، فَإِذَا فِيهِ مُبَالَغَةٌ فِي سُرْعَةِ السُّقُوطِ عَلَى مَا يُقَالُ "تَنْزَلَ كَالطَّيْرِ" عِنْدَ بَيَانِ السَّرْعَةِ فِي التَّنْزِيلِ.

عَرِشُ الْبَيْتِ سَقْفُهُ، يُجْمَعُ عَلَى "فُعُولٍ"، الْغَالِبُ فِي فَلْسٍ، وَعُرُوشُهَا مِنْ أَلْفَاظِ الْعُمُومِ عَلَى سَبِيلِ الْإِسْتِعْرَاقِ.

وَكَذَا جُدْرَانُهَا وَهُوَ جَمْعُ جُدْرٍ بِالْفَتْحِ عَلَى "فُعْلَانٍ" بِضَمِّ الْفَاءِ وَسُكُونِ الْعَيْنِ وَهُوَ مِنَ الْغَالِبَةِ فِي فَلْسٍ، لَا جَمْعَ جِدَارٍ، فَإِنَّهُ يُجْمَعُ عَلَى جُدْرٍ كَجِمَارٍ وَحُمْرٍ، وَالْجُمْلَةُ مُعْطُوفَةٌ عَلَى جُمْلَةٍ "تَضَعُضَعَتْ" بِالْعَطْفِ التَّفْسِيرِيِّ أَوْ الْقَرِيبِ مِنْهُ، وَإِبْعَالٌ²⁹ مِنْ بَابِ التَّذْيِيلِ³⁰، وَفِي انْقِضَاضِ الْجُدْرَانِ فَوْقَ الْعَرِشِ مَعَ أَنَّهَا تَحْتَهَا مُبَالَغَةٌ فِي انْهَادِامِ الدِّيَارِ، كَأَنَّهَا كَانَتْ أَعْلَاهَا وَأَسْفَلُهَا وَأَسْفَلُهَا أَعْلَاهَا. مِنْ بَدِيعِيَّةِ الْبَيْتِ الْإِعْرَاقِ³¹ وَيَحَاوُلُ الْعَارِفِ³² وَرُؤُومٌ مَا لَا يَلْزَمُ³³ وَالتَّنَاسُبُ³⁴.

2- أَضَحَتْ مَثَابَةَ كُلِّ يَوْمٍ صَادِحٍ وَتَفَرَّقَتْ أَيْدِي سَبَا سَكَّانِهَا

²⁹ هُوَ حَشَمُ الْبَيْتِ بِمَا يُقِيدُ نُكْتَةً يَبِينُ الْمَعْنَى، أَنْظُرْ: الْإِبْضَاحُ فِي عُلُومِ الْبَلَاغَةِ لِلْخَطِيبِ الْقُرْظِيِّ، دَارُ الْكُتُبِ الْعِلْمِيَّةِ بِيْرُوتِ 1985، 199.

³⁰ هُوَ تَعْقِيبُ الْجُمْلَةِ بِجُمْلَةٍ تَشْتَمِلُ عَلَى مَعْنَاهَا لِلتَّوَكِيدِ، أَنْظُرْ: الْإِبْضَاحُ لِلْخَطِيبِ الْقُرْظِيِّ، 200.

³¹ الْإِعْرَاقُ هُوَ الْمُبَالَغَةُ فِي شَيْءٍ بِلَفْظِهِ وَمَعْنَاهُ، وَهُوَ فَوْقَ الْمُبَالَغَةِ وَدُونَ الْعُلُوِّ، وَمِنْ أَسْمَائِهِ أَيْضًا الْعُلُوُّ وَالْإِفْرَاطُ، أَنْظُرْ: الْعُمْدَةُ لِلْقُرْظِيِّ، دَارُ الْمَعْرِفَةِ، دِمَشْقُ 1994، 661/1.

³² يَحَاوُلُ الْعَارِفُ هُوَ سُؤَالُ الْمُتَكَلِّمِ عَمَّا يَعْلَمُهُ حَقِيقَةً يَحَاوُلُ مِنْهُ لِيُخْرِجَ كَلَامَهُ مَخْرُجَ الْمَدْحِ أَوْ الذَّمِّ، أَوْ لِيَدُلَّ عَلَى شِدَّةِ التَّذَلُّهِ فِي الْحُبِّ، أَوْ لِيَقْصِدَ التَّعَجُّبَ أَوْ التَّوْبِيحَ أَوْ التَّقْرِيرَ، وَيُقَالُ لَهُ مَزْجُ الشُّكِّ بِالْبَيِّنِ أَيْضًا، أَنْظُرْ: كِتَابُ الصَّنَاعَاتَيْنِ لِأَبِي جِلَالِ الْعَسْكَرِيِّ، اسْتَانْبُولُ 1320، 314؛ وَالْإِبْضَاحُ لِلْخَطِيبِ الْقُرْظِيِّ، 389.

³³ وَهُوَ أَنْ يَجِيءَ قَلِيلُ حَرْفِ الرَّوِيِّ أَوْ مَا فِي مَعْنَاهُ مِنَ الْفَاصِلَةِ مَا لَيْسَ بِأَرْبَعٍ فِي السَّجْعِ. أَنْظُرْ: تَلْغِيصُ الْمِفْتَاحِ لِلْخَطِيبِ الْقُرْظِيِّ، 249.

³⁴ هُوَ أَنْ يُجْمَعَ فِي الْكَلَامِ بَيْنَ أَمْرٍ وَمَا يُنَاسِبُهُ لَا بِالضَّادِّ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ﴾، وَيُسَمَّى تَوْفِيقًا وَتَلْفِيقًا وَابْتِلَافًا وَفِرَاعَةً وَتَطْيِيرًا أَيْضًا. أَنْظُرْ: الْإِبْضَاحُ لِلْخَطِيبِ الْقُرْظِيِّ، 356؛ وَالتَّبْيَانُ فِي عِلْمِ الْمَعَانِي وَالتَّبْدِيعِ وَالتَّبْيَانِ لِشَرَفِ الدِّينِ الطَّبَّيِّ، عَالَمُ الْكُتُبِ، بِيْرُوتِ 1987، 349.

أَصَحَّتْ تُسْتَعْمَلُ تَامَّةً وَنَاقِصَةً، فَعَلَى الْأَوَّلِ لِلدُّخُولِ بِوَقْتِهَا، وَعَلَى الثَّانِي إِذَا لَاقِيَ إِتْرَانِ مَضْمُونِ الْجُمْلَةِ بِوَقْتِهَا أَوْ بِمَعْنَى صَارَتْ وَالْمُرَادُ هَذَا، وَاسْمُهَا عَائِدٌ إِلَى الدِّيَارِ وَخَبَرُهَا مَثَابَةٌ، [4/a] وَالْجُمْلَةُ صِفَةٌ لِلدِّيَارِ أَوْ بَدَلٌ مِنَ الْأَوَّلِ، فَصِلَتْ لِلإِخْرَاجِ مَخْرَجَ التَّعْدَادِ أَوْ لِكَمَالِ الإِتِّصَالِ، وَكَانَ تَقْدِيرُ العَاطِفَةِ.

المَثَابَةُ المَوْضِعُ الَّذِي يُرْجَعُ إِلَيْهِ مَرَّةً بَعْدَ أُخْرَى وَلِذَا اخْتِيرَ عَلَى غَيْرِهَا.

البُومُ تَفَعُّ عَلَى الدَّكْرِ وَالْأُنثَى كَالْبُومَةِ وَهُوَ طَيْرٌ يَعِيشُ فِي الحَرَابَاتِ، وَمِنْ شَأْنِهِ الصَّبَاحُ عِنْدَ اسْتِيلاءِ الظُّلْمَةِ، فَاخْتِيرَ عَلَى سَائِرِ الطُّيُورِ، وَفِيهِ دَلَالَةٌ عَلَى كَمَالِ خُلُوقِ³⁵ الدِّيَارِ عَنِ النَّاسِ، لِأَنَّهُ مَعْرُوفٌ بِالتَّحَنُّبِ عَنْهُمْ لَا سِوَمَا عِنْدَ الصَّبَاحِ وَبِنَاءِ التَّفَعُّيلِ لِلْعَمَلِ المُكْرَّرِ فِي مُهَلَّةٍ أَوْ المُطَاوَعَةِ.

أَيْدِي سَبَا مُرَكَّبٌ مِنْ كَلِمَتَيْنِ كَمَعْدِي كَرِبَ بِمَعْنَى مُتَفَرِّقِينَ، حَالٌ مِنْ فَاعِلٍ تَفَرَّقْتُ، مُؤَكَّدَةٌ لِلتَّفَرُّقِ، وَلِذَا قُدِّمَتْ عَلَى صَاحِبِهَا، وَجِلْعَلِ أَيْدِي سَبَا مَفْعُولًا مُطْلَقًا لِلنُّوعِ بِحَذْفِ المُضَافِ بَلْ بِدُونِهِ وَجْهٌ، تَأَمَّلْ. وَالْأَصْلُ فِيهِ أَنَّ أَيْدِي سَبَا أَوْلَادُ سَبَا بْنِ يَشْحَبَ بْنِ عَرَبِ بْنِ قَحْطَانَ، أُرْسِلَ اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِمْ سَيِّئِ

35 فِي النُّسخَةِ الْأَصْلِيَّةِ "خُلُوقٌ" وَالصَّحِيحُ مَا أُتْبِنَاهُ.

العرِم ³⁶ فَتَفَرَّقُوا فِي الْبِلَادِ، لِحَقِّ عَسَّانُ بِالشَّامِ ³⁷ وَأَتَمَّازُ بِبَثْرِبَ ³⁸ وَأَرَزْدُ بِعُمَانَ ³⁹ وَصَارُوا عُلَمَاءَ فِي التَّفَرُّقِ.
مِنْ بَدِيعِيَّةِ النَّبِيِّ الْمُطَابَقَةُ ⁴⁰.

3- وَاخْتَلَّ مِثْلَ رُسُومِهَا أَطْلَالُهَا وَأَنْهَدَ نَحْوَ رِوَاقِهَا إِنْوَانُهَا

مِثْلَ كَلِمَةِ تَسْوِيَةٍ، أَي كَلِمَةٌ تَدُلُّ عَلَى إِشْرَاكِ شَيْءٍ مَعَ مَا أُضِيفَتْ هِيَ إِلَيْهِ فِي صِفَةٍ أَوْ حَقِيقَةٍ، وَنَضْبُهُ
إِمَّا عَلَى الْحَالِ أَوْ عَلَى الْمَصْدَرِيَّةِ، فَالتَّشْبِيهُ عَلَى الْأَوَّلِ بِجُمْلٍ مُقَارِنٍ بِدَلِيلِ الشَّبَهِ وَعَلَى الثَّانِي بِجُمْلٍ
سَادِجٍ.

الرُّسُومُ جَمْعُ رَسَمِ الدِّيَارِ، وَهُوَ مَا [4/b] لَصِقَ بِالْأَرْضِ مِنْ أَثَارِهَا.

وَالْأَطْلَالُ جَمْعُ طَلَلٍ وَهُوَ مَا شَخَّصَ مِنْ أَثَارِ الدَّارِ، فَإِذَا تَفَرَّرَ هَذَا ظَهَرَ أَنَّ التَّشْبِيهَ مُقْلُوبٌ، وَإِنَّمَا قَلِبَ
لِلْمُبَالَغَةِ فِي الْإِخْتِلَالِ، فَافْهَمُ.

³⁶ العرِمُ يَفْتَحُ أَوَّلُهُ وَكَسَرَ ثَانِيَهُ، وَهِيَ السُّكْرُ وَالْمُسْتَأْهُ أَيُّ تُسَدُّ بِهَا الْمَاءُ وَتُقَطَّعُ، وَيُقَالُ العَرِمُ اسْمٌ وَإِدِ بَعِيْنِهِ، وَيُقَالُ العَرِمُ
هَيْئًا اسْمٌ لِلخُرْزِ الَّذِي نَقَّبَ السُّكْرَ عَلَيْهِمْ وَهُوَ الَّذِي يُقَالُ لَهُ الخُلْدُ، وَيُقَالُ العَرِمُ المَطَرُ الشَّدِيدُ... أَنْظُرْ: مُعْجَمُ
الْبُلْدَانِ لِلْحَمَوِيِّ، دَارُ الْفِكْرِ بَيْرُوتَ، 110/4.

³⁷ مَلِكُ عَسَّانُ بِالشَّامِ، وَهُمُ سَبْعَةٌ وَثَلَاثُونَ مَلِكًا مَلَكُوا سِتْمَاةَ سَنَةٍ وَسِتَّ عَشْرَةَ إِلَى أَنْ جَاءَ الْإِسْلَامُ. أَنْظُرْ: الْعُقَدُ
الْقَرِيذُ لِابْنِ عَبْدِ رَبِّهِ الْأَنْدَلُسِيِّ، دَارُ الْفِكْرِ، بَيْرُوتَ 1940، 303/3.

³⁸ بَثْرِبُ يَفْتَحُ أَوَّلُهُ وَسُكُونُ ثَانِيَهُ وَكَسَرَ الرَّاءِ وَبَاءَ مُوَحَّدَةً، مَدِينَةُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سُمِّيَتْ بِذَلِكَ لِأَنَّ أَوَّلَ مَنْ
سَكَنَهَا عِنْدَ التَّفَرُّقِ بَثْرِبُ بْنُ قَابِيَةَ بْنِ مِهْلَاكَيْلَ بْنِ إِزْمَ بْنِ عَيْلِ بْنِ عَوْضِ بْنِ إِزْمَ بْنِ سَامِ بْنِ نُوحٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَلَمَّا
نَزَّهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَمَّاهَا طَبِيَّةً وَطَابَةَ كَرَاهِيَةً لِلتَّزْرِيْبِ، وَسُمِّيَتْ مَدِينَةُ الرَّسُولِ لِتَزْوِيلِهِ بِهَا. أَنْظُرْ: مُعْجَمُ
الْبُلْدَانِ لِلْحَمَوِيِّ، 430/5.

³⁹ الْأَرَزْدُ جَزْئِيَّةٌ مِنْ جَزَائِمِ قَحْطَانَ وَافْتَرَقَتْ عَلَى نَحْوِ سَبْعِ وَعِشْرِينَ قَبِيلَةً، وَيُقَالُ لِبَعْضِ مِنْهُمْ: أَرَزْدُ السَّرَاةِ، وَهُوَ مِنْ أَقَامِ
مِنْهُمْ عِنْدَ حَبَلِ السَّرَاةِ. وَيَلْغُضُ آخَرَ: أَرَزْدُ عُمَانَ، بِضَمِّ الْعَيْنِ الْمُهْمَلَةِ وَتَحْفِيفِ الْمِمْ وَهُوَ بَلَدٌ عَلَى شَاطِئِ الْبَحْرِ، بَيْنَ
الْبَصْرَةِ وَعَدَنَ، أُضِيفُوا إِلَيْهِ لِسُكْنَانِهِمْ فِيهِ. وَيَلْغُضُ آخَرَ: أَرَزْدُ عَسَّانَ يَفْتَحُ الْعَيْنَ الْمُعْجَمَةَ وَتَشْدِيدَ السِّينِ الْمُهْمَلَةَ، وَهُوَ
اسْمٌ مَاءٍ بَيْنَ رَيْدٍ وَرَمَعٍ - وَهِيَ وَادِيَانٌ لِلأَشْعَرِيِّينَ - فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ مِنْهُمْ سُمِّيَ أَرَزْدَ عَسَّانَ... أَنْظُرْ: حِزَانَةُ الْأَدَبِ لِغُبَيْدِ
الْقَادِرِ الْبَغْدَادِيِّ، مَكْتَبَةُ الْحَقَائِمِيِّ، الْقَاهِرَةَ 1989، 386/2.

⁴⁰ وَتُسَمَّى الطَّبَائِقُ وَالتَّضَادُّ أَيْضًا، وَهِيَ الْجَمْعُ بَيْنَ مُتَضَادَّيْنِ أَيْ مَعْنِيَيْنِ مُتَقَابِلَيْنِ فِي الْجُمْلَةِ. أَنْظُرْ: تَلْخِيصُ الْفِتْحِ
لِلْخَطِيبِ الْقَزْوِينِيِّ، 213.

انْهَدَّ انْكَسَرَ وَالْمُنَاسِبُ أَنْ يُجْعَلَ بِنَاءُ الْبَابَيْنِ لِلْمُطَاوَعَةِ لِيُقَيَّدَ أَنَّ لِكُلِّ بَيْتَانٍ سُلْطَانًا يُجْرِي فِيهِ أَمْرُهُ عَلَى مَا يَشَاءُ وَفِي جَعْلِ الْأَوَّلِ الْمُتَصَرِّفِ مُبَالَغَةٌ لَطِيفَةٌ.

التَّخَوُّ كَالْمَثَلِ مَعْنَى وَإِعْرَابًا.

الرَّوَاقُ بِالْكَسْرِ سَفْتُ فِي مَقْدَمِ الْبَيْتِ وَأَيْضًا سِتْرٌ يُمَدُّ دُونَهُ السَّفْفُ فَيَقَالُ "بَيْتٌ مَرُوقٌ" فَالْأَوَّلُ يُلَاكِمُ الْإِهْتِدَادَ وَفِي الثَّانِي دَلَالَةٌ عَلَى الْعَظَمَةِ.

الِإِوَانُ وَالِإِيوَانُ بِكَسْرِ أَوَّلَيْهِمَا، الصُّفَّةُ الْعَظِيمَةُ، وَمِنْهُ إِيْوَانُ كِسْرَى، وَلَكِنْ وَجَدْنَا فِي النُّسخَةِ بِالْفَتْحِ. مِنْ بَدِيعَةِ الْبَيْتِ الْجَمْعُ⁴¹ وَالتَّنَاسُبُ.

4- وَلَقَدْ عَلَاهَا وَخَشَتْ وَكَابَتْ مِثْلَ الْقُلُوبِ تَرَكَمَتْ أَحْرَانَهَا

عَلَاةٌ غَلَبَةٌ، جِيءَ بِالتَّأَكُّدِ لِلرَّوَجِ أَوْ الْإِسْتِشْرَافِ أَوْ التَّنْزِيلِ، وَالضَّمِيرُ الْمَنْصُوبُ وَالبَارِزَاتُ السَّابِقَاتُ مِنْ أَوَّلِ الْقَصِيدَةِ إِلَى هُنَا كَلَّمَهَا لِلدِّيَارِ.

الْوَخْشَةُ الْمَهْمُ وَالخَلْوَةُ، فَالْمُرَادُ هُوَ الْأَوَّلُ، وَيُؤَيِّدُهُ عَطْفُ الْكَاتِبَةِ عَلَيْهَا وَهِيَ الْإِنْكَسَارُ مِنَ الْحَزْنِ وَسُوءِ الْحَالِ، وَكَذَا التَّشْبِيهُ الْآخِي، فَفِي الْإِسْنَادِ التَّعْلِيلِي بَحْوُزٌ وَأَمَّا إِذَا أُريدَ مَعَهُمَا الثَّانِيَانِ فَحَقِيقِي، تَأَمَّلْ.

أَعْلَمُ أَنَّ فِي كُلِّ بَحَارٍ مُبَالَغَةٌ فِي الدَّلَالَةِ عَلَى الْمَقْصُودِ، وَمِنْ ذَلِكَ قِيلَ الْمَجَازُ أَبْلَغُ مِنَ الْحَقِيقَةِ.

الْقُلُوبُ جَمْعُ قَلْبٍ وَهُوَ الْمُرَادُ مَأْخُودٌ مِنْ [5/a] قَلْبِ التَّخَلَّةِ وَهُوَ لُبُّهَا وَإِنْ قِيلَ فِيهِ كَلَامٌ آخَرَ، وَقَصَّةُ اللَّامِ قَدْ مَرَّتْ، لِرَتِّكُمُ الشَّيْءِ وَتَرَكَمُ اجْتَمَعَ.

وَالْحَزْنُ ضِدُّ السُّرُورِ، وَإِنَّمَا جُمِعَ لِلدَّلَالَةِ عَلَى أَنَّهُ نَاشِئٌ مِنْ أَسْبَابِ شَيْءٍ، وَالضَّمِيرُ لِلْقُلُوبِ، وَالإِضَافَةُ لِلِاسْتِعْرَاقِ لِإِلَّاكِمِ الْعَرَضِ الْمَطْلُوبِ مِنَ التَّشْبِيهِ، وَهُوَ التَّشْوِيهِ أَوْ بَيَانُ الْحَالِ، وَالتَّشْبِيهِ إِذَا تَشْبِيهِ مُرَكَّبٌ بِمُرَكَّبٍ أَوْ مُقَيَّدٌ بِمُقَيَّدٍ، تَأَمَّلْ.

وَإِنَّمَا شُبِّهَ بِهِذَا لِطُهُورِ سُوءِ خَالِهِ عِنْدَ كُلِّ أَحَدٍ، إِذْ كُلُّ عَاقِلٍ، بَلِ الْمَجَانِينُ، أَعْلَمُ وَأَحْكَمُ فِي أَمْرِ وَجَدَانِهِمْ. مِنْ بَدِيعَةِ الْبَيْتِ الْإِدْمَاجُ⁴² وَالتَّوْفِيقُ⁴³.

41 وَهُوَ أَنْ يُجْمَعَ بَيْنَ مُتَعَدِّدٍ فِي حُكْمٍ. أَنْظَرُ: الْمَصْنَدَ السَّابِقِ، 221.

42 الْإِدْمَاجُ هُوَ أَنْ يُضْمَرَ كَلَامًا سَبَقَ لِمَعْنَى مَعْنَى آخَرَ. أَنْظَرُ تَلْخِيصَ الْمِفْتَاحِ لِلْخَطِيبِ الْقَزْوِينِيِّ، 234.

43 التَّوْفِيقُ هُوَ التَّنَاسُبُ وَقَدْ مَرَّ ذِكْرُهُ.

5- وَمَا مَحَاسِنَهَا الصُّرُوفُ كَانَتْهَا صُحُفُ الْكِتَابِ قَدْ انْمَحَى عُنْوَانُهَا

الْمَحَاسِنُ جَمْعُ حُسْنٍ عَلَى غَيْرِ الْقِيَاسِ، لَعَلَّ السَّرَّ فِيهِ أَنَّهُمْ جَعَلُوا الْحُسْنَ مُحْسِنًا، وَالْأَوَّلَى أَنْ جُعِلَ مِنْ بَابِ الْمَطَافِلِ⁴⁴، الضَّمِيرُ لِلدِّيَارِ.

صَرَفُ الدَّهْرِ حَدَثَانُهُ، وَاللَّامُ لِلِاسْتِعْرَاقِ، وَكَذَا الْإِضَافَةُ، فَالْتَقَابِلُ يُعِيدُ انْقِسَامَ الْآخَادِ إِلَى الْآخَادِ، فَيَكُونُ لِكُلِّ فَرْدٍ مِنَ الْحُسْنِ فَرْدٌ نَاجٍ مِنَ الصَّرْفِ، لَعَلَّ الْإِنْقِسَامَ غَيْرَ مَقْصُودٍ، لِأَنَّ الصَّرْفَ أَكْثَرُ مِنْ أَنْ يُحْصَى، وَفِي هَذَا التَّشْبِيهِ انْتِقَالَ مِنَ الْعَقْلِيِّ إِلَى الْحِسِّيِّ الْبَصْرِيِّ⁴⁵.

الصُّحُفُ جَمْعُ صَحِيفَةٍ وَهِيَ الْكِتَابُ، لَا يَخْطُرُ بِبَالِكَ لُرُومُ إِضَافَةِ الشَّيْءِ إِلَى نَفْسِهِ، لِأَنَّ الْمُرَادَ مِنَ الْمُضَافِ هُوَ الْأَوْرَاقُ، وَمِنَ الْمُضَافِ إِلَيْهِ جَمْعُ مَا بَيْنَ الدَّفْتَيْنِ، يُرْشِدُكَ إِلَيْهِ جَمْعِيَّةُ الْأَوَّلِ وَإِفْرَادُ الثَّانِي.

انْمَحَى مِنَ الْمَحْوِ، جِيءَ بِالتَّأَكِيدِ لِتَقْدِمِ الْمُلَوِّحِ، وَالْجُمْلَةُ خَالٍ مِنَ الصُّحُفِ، وَالْعَامِلُ مَعْنَى [5/b] التَّشْبِيهِ، أَوْ اغْتِرَاضِ لِبَيَانِ خَالِ الصُّحُفِ أَوْ صِفَةِ لَهَا، تَأَمَّلْ إِنَّهُ شَيْءٌ غَرِيبٌ.

عُنْوَانُ الْكِتَابِ بِضَمِّ أَوَّلِهِ، وَقَدْ يُكْسَرُ وَالضَّمُّ أَعْلَى. مِنْ بَدِيعِيَّةِ الْبَيْتِ التَّحْنِيسُ الْمُدَّيَلُ⁴⁶.

6- فَتَعَيَّرَتْ أَرْقَامُهَا وَتُقُوشُهَا وَلَعَتْ عِبَارَتُهَا وَضَلَّ بَيَانُهَا

عَطِطَتْ بِالْفَاءِ لِتَرْكِبِ تَعَيَّرَ الْأَرْقَامَ وَالتُّقُوشَ عَلَى انْحِاءِ الْعُنْوَانِ. الْأَرْقَامُ الْخُطُوطُ، وَالتُّقُوشُ مَا صُنِعَ فِي أَوَائِلِ الْأَبْوَابِ وَالْفُصُولِ بِالتَّبَرِّ⁴⁷ وَاللَّادُ زَوْرِدُ⁴⁸، وَالتَّوْرِيعُ لِأَنَّهُ وَإِلَّا لَعَتْ عِبَارَتُهَا وَضَلَّ بَيَانُهَا. الْعِبَارَةُ وَالبَيَانُ مُصَدَّرَانِ فِي الْأَصْلِ، يُقَالُ عَبَّرَ الرَّؤْيَا عِبَارَةً إِذَا فَسَّرَهَا، وَبَانَ لَهُ الْأَمْرُ بَيَانًا إِذَا أَطْهَرَ، ثُمَّ اسْتَعْمِلَا فِي الْآلَةِ، وَالسَّبَبُ أَيُّ اللَّفْظِ وَمَا بِهِ يَتَّبَعُ الشَّيْءُ مِنَ الدَّلَالَةِ وَغَيْرِهَا، فإِضَافَتُهَا إِلَى ضَمِيرِ الصُّحُفِ

الْمَطَافِلِ جَمْعُ الْمُطْفِلِ وَهُوَ ذَاتُ الطِّفْلِ مِنَ الْإِنْسَانِ وَالْحَيَوَانِ، أَنْظُرْ: لِسَانَ الْعَرَبِ لِابْنِ مَنْظُورٍ، مَادَّةُ (طفل).⁴⁴

45 التَّشْبِيهِ الْعَقْلِيُّ هُوَ مَا لَمْ يَكُنْ مُدْرَكًا بِالْحَوَاسِّ الْحَمْسِ، بَلْ أُدْرِكَ بِالْحَوَاسِّ الْبَاطِنِيَّةِ: وَجَدَانِيًا كَانَ، أَمْ وَهْمِيًا، أَمْ ذَهْنِيًا، نَحْوُ: (الْحُفْلُ مَوْتُ وَعِلْمٌ حَيَاةٌ). وَالتَّشْبِيهِ الْحِسِّيُّ الْبَصْرِيُّ هُوَ بِأَنْ يَكُونَ مُدْرَكًا بِالْحَوَاسِّ الْحَمْسِ الطَّاهِرَةِ الَّتِي هِيَ: (البَصِيرَةُ، السَّمْعَةُ، الذَّايقَةُ، اللَّامِسَةُ، الشَّمَّةُ) نَحْوُ: (خَدُّكَ الْوَرْدُ الْمُنْمَةُ الرِّيَاحُ...). أَنْظُرْ: الْإِبْرَاهِيمُ لِلْخَطِيبِ الْقُرُوبِيِّ، 223؛ وَعِلْمُ الْبَيَانِ لِعَبْدِ الْعَزِيزِ الْعَتِيقِيِّ، دَارُ النَهْضَةِ، بِيْرُوت، 66-72.

46 التَّحْنِيسُ الْمُدَّيَلُ هُوَ أَنْ يُزَادَ فِي آخِرِ أَحَدِ اللَّفْظَيْنِ الْمُتَحَابِسَيْنِ بِأَكْثَرِ مِنْ حَرْفٍ وَاحِدٍ، أَنْظُرْ: التَّبَيَانُ لِلطَّبِيِّ، 483؛ وَعِلْمُ الْبَدِيعِ لِعَبْدِ الْعَزِيزِ الْعَتِيقِيِّ، 207.

47 التَّبَرُّ، الْمَهْمَلُ وَرَفَعُ الشَّيْءِ، أَنْظُرْ: لِسَانَ الْعَرَبِ لِابْنِ مَنْظُورٍ، مَادَّةُ (نبر).

48 اللَّادُ زَوْرِدُ نَوْعٌ مِنَ الْحَجَرِ لَوْنُهُ قَرِيبٌ مِنَ الْأَسْوَدِ، أَنْظُرْ: نَاجِ الْعَرُوسِ لِلزَّيْدِيِّ، مَادَّةُ (ل ز و ر د)

بِحَارِيَّةٍ، تَأْمَلُ. لَعُوَ الْعِبَارَةُ كِنَايَةً عَنِ انْمِحَاءِ دَوَائِمِهَا وَكَذَا ضَلَالُ الْبَيَانِ، أَمَا إِذَا أُطْلِقًا عَلَى الْخُطُوطِ وَدَلَّالَتِهَا فَتَصْرِیحٌ، الضَّمَاوِزُ لِلصُّحُفِ. مِنْ بَدِيعِيَّةِ الْبَيْتِ التَّنَاسُبُ، وَفِيهَا الْجَمْعُ مَعَ التَّفْسِيمِ⁴⁹.

7- أَوْ بَقْعَةُ الدُّنْيَا تَنَاهَى أَمْرُهَا قَامَتْ قِيَامَتَهَا⁵⁰ وَأَنْ أَوَانِهَا

البُقْعَةُ وَاحِدَةُ الْبِقَاعِ بِمَعْنَى الْمَخْصَصُ مِنَ الْأَرْضِ، عَطْفٌ عَلَى الصُّحُفِ.

الدُّنْيَا مُؤَنَّثٌ أَذْنَى، وَلِذَا جُمِعَتْ عَلَى دُنَا كَكُبْرَى عَلَى كُبْرٍ، ثُمَّ جَعَلُوهَا اسْمًا لِمَا قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ لِذُنُوبِهَا وَاللَّامُ لِوُجُودِ الْوَصْفِيَّةِ فِيهَا كَالْحُسْنِ.

قَامَتْ قِيَامَتَهَا مُسْتَعَارٌ مِنْ قَامَ الرَّجُلُ عَلَى قَدَمَيْهِ اسْتِعَارَةٌ تَبِيعِيَّةٌ⁵¹ أَوْ تَحْسِيلِيَّةٌ⁵² [6/a] وَمِنْهُ قَامَتْ السُّوقُ، فُصِلَتْ لِكَمَالِ انْصَالِهِ بَيَانًا أَوْ تَأْكِيدًا.

وَأَنْ جَاءَ، وَالْأَصْلُ "أَنْ أَنْ" بِمَعْنَى "جَاءَ الْأَنْ"، يُقَالُ "أَنْ لَكَ تَفْعَلُ كَذَا" كَمَا يُقَالُ "حَانَ لَكَ أَنْ تَفْعَلُ كَذَا"، فَلَمَّا أَتَى بِالْأَوَانِ بَعْدَهُ حَمَلَ عَلَى التَّجْرِيدِ، وَتَوَهُمُ السَّمَاجَةِ مَدْفُوعٌ لِعَدَمِ دَلَالَةِ الْوَاوِ عَلَى التَّرْتِيبِ، وَكَذَا التَّرْتِيبُ الذِّكْرِيُّ خُصُوصًا عِنْدَ الْمُقْتَضَى، تَأْمَلُ. وَضَمِيرُ أَوَانِهَا لِقِيَامَتِهَا. مِنْ بَدِيعِيَّةِ الْبَيْتِ الْاِسْتِيفَاقُ⁵³ وَالْجَمْعُ مَعَ التَّفْسِيمِ.

8- إِذْ لَيْسَتْ الدُّنْيَا تَدْوِمُ بِحَالَةٍ سَيَّانٍ عِنْدِي عِزُّهَا وَهَوَانِهَا

إِذْ ظَرَفٌ لِسَيَّانٍ، تُفِيدُ الْعِلِّيَّةَ وَيَنْكُرُ حَالَةَ إِضَافَتِهَا⁵⁴ لِلْوَحْدَةِ.

49 وَهُوَ جَمْعٌ مَتَعَدِّدٌ نَحَتْ حُكْمٍ، ثُمَّ تَفْسِيمُهُ أَوْ الْعَكْسُ. أَنْظُرْ : تَلْجِيصَ الْمُفْتَاخِ لِلْخَطِيبِ الْقَرْوِينِي، 222.

50 فِي النُّسخَةِ الْأَصْلِيَّةِ "قِيَامَتَا" وَالصَّحِيحُ مَا أُتْبِنَاهُ.

51 إِذَا كَانَ اللَّفْظُ الْمُسْتَعَارُ فِعْلًا أَوْ اسْمًا فِعْلًا أَوْ اسْمًا مُشْتَقًّا أَوْ اسْمًا مُبْتَدَأً أَوْ حَرْفًا تُسَمَّى هَذِهِ الْاِسْتِعَارَةُ تَبِيعِيَّةً. أَنْظُرْ : التَّبَيَّنَ لِلطَّبِيِّ، 236.

52 إِذَا كَانَ الْمُسْتَعَارُ لَهُ عَرَبٌ لِحَقِّي لَا جِسًا وَلَا عَقْلًا دُعِيَتْ هَذِهِ الْاِسْتِعَارَةُ تَحْسِيلِيَّةً، كَمَا أُطْلِقَ الْمُسْتَعَارُ لِلْمَبِيعَةِ. أَنْظُرْ : الْمَصْدَرُ السَّابِقُ، 233.

53 هُوَ اسْتِعْمَالُ كَلِمَاتٍ مُشْتَقَّةٍ مِنْ أَصْلٍ وَاحِدٍ فِي جُمْلَةٍ أَوْ بَيْتٍ، أَنْظُرْ: كَشَفَاتِ اصْطِلَاحَاتِ الْفُنُونِ لِلشَّهَادِيِّ، دَارُ فَهْرِمَانَ، اسْتَنْبُولُ 1984، 770/1.

54 كَلِمَةُ "إِضَافَتِهَا" سَاطِئَةٌ فِي النُّسخَةِ الْأَصْلِيَّةِ، وَالصَّحِيحُ مَا أُتْبِنَاهُ.

سَيَّانٍ مُسَاوِيَانٍ، تَشْبِيهُ سَيِّ، خَبَّرَ لِعِرَّتْهَا وَهَوَاتِمَا، وَالْمُرَادُ مِنْ هَذَا الْكَلَامِ إِشَادُ النَّاسِ بِالطَّفِيفِ الْوُجُوهِ إِلَى الْخِصْلَةِ الْعُظْمَى وَالسَّكِينَةِ الْكُبْرَى، يَعْني أَنَّ اللَّائِقِي لِكُلِّ عَاقِلٍ أَنْ لَا يَكُونَ مُسْرُورًا بِعِزِّ الدُّنْيَا وَلَا مَحْزُونًا بِذُلِّهَا، إِذْ لَا دَوَامَ لِكُلِّ مِنْهُمَا بِحَالَةٍ، بَلْ يَنْقَلِبُ انْقِلَابَ أَوْرَاقِ الْأَشْحَارِ عِنْدَ هُبُوبِ الرِّيحِ وَتَصَادُمِ الْأَعْصَارِ، كَمَا نَرَاهُ رَأْيَ عَيْنٍ بِالْأَبْصَارِ، الْمَلِكُ اللَّهُ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ. لَا تَعْلُقُ لَهُ بِمَا قَبْلَهُ وَلَا بِمَا بَعْدَهُ، لَكِنْ وَقَعَ فِي عِبَانَةِ مَحَلِّهِ حَيْثُ وَقَعَ بَيْنَ ذِكْرِ التَّنَهِايِ وَقِيَامِ الْقِيَامَةِ وَبَيْنَ التَّنْفَاءِ عِزِّ الْعَادَةِ وَتَوَرَّانِ ذُلِّهَا. مِنْ بَدِيعِيَّةِ الْبَيْتِ التَّضَادُّ⁵⁵.

9- أَوْ عَادَةٌ خَلَقَتْ نِيَابَ جَمَالِهَا وَتَمَرَّقَتْ يَدَيَّ الرَّدَى أَرْدَانُهَا

عَادَةٌ عَطْفٌ عَلَى صُخْفٍ أَوْ بَعْفَةٍ، يُقَالُ امْرَأَةٌ عَيْدَاءُ وَعَادَةٌ أَيْ نَاعِمَةٌ لَيْتَنُ، إِضَافَةٌ نِيَابِ الْجَمَالِ إِضَافَةٌ [6/b] لِحَبْنِ الْمَاءِ.

وَالرَّدَى مَصْدَرُ رَدَى بِمَعْنَى هَلَكَ، اسْتِعَارَةٌ مَكْنِيَّةٌ⁵⁶، وَالْيَدُ تَحْمِيلُهَا.

أَرْدَانُهَا جَمْعُ الرُّدْنِ بِالضَّمِّ وَهُوَ الْأَصْلُ الْكَمِّ، وَإِنَّمَا جَاءَ بِهِ إِظْهَارًا لِكَمَالِ حَقَارَتِهَا، وَالضَّمِيرُ لِلنِّيَابِ أَوْ لِلْعَادَةِ. مِنْ بَدِيعِيَّةِ الْبَيْتِ مُرَاعَاةُ النَّظِيرِ⁵⁷.

10- لِحَقَّتْ بِحَرْبِ الْغَابِرِينَ لِدَانُهَا وَعَدَّتْ إِلَى دَارِ الْبَلَى أَقْرَانُهَا

يُقَالُ لِحَقَّهُ إِذَا أَدْرَكَهُ، وَلَحِقَ بِهِ إِذَا أُرِيدَ الْمُبَالَغَةُ فِي اللَّحَاقِ، يُقَالُ عَبَّرَ الشَّيْءُ إِذَا مَضَى، وَكَذَا إِذَا بَقِيَ، فَهُوَ مِنَ الْأَضْدَادِ، فَالْأَوَّلُ هُنَا أَطْهَرُ، وَلِلْحَمْلِ عَلَى الثَّانِي وَجْهٌ وَجِيهٌ إِذَا أُرِيدَ بِالْغَابِرِينَ الْغَابِرُونَ الْمَعْتَهَدُونَ بِالْهَلَاكِ.

لِدَانُهَا جَمْعُ لِدَةٍ، وَهُوَ مَنْ لَا تُخْفِي عَنْهُ سِرَّكَ، يُقَالُ لَهُ بِالْفَارِسِيَّةِ "هَمْرَز"، الْجُمْلَةُ صِفَةٌ "عَادَةٌ" وَجْهٌ الْفَصْلِ سِوَى الضَّرُورَةِ مَا مَرَّ، وَلِخَوْفِهَا كِنَايَةٌ عَنْ مَوْجِعِهَا، وَإِنَّمَا وَصَفَهَا بِهِ إِظْهَارًا لِانْقِلَابِ مَا لَهَا إِلَى مَا

55 وهي الجُمعُ بَيْنَ مُضَادَّيْنِ أَيْ مَعْنِيَيْنِ مُتَقَابِلَيْنِ فِي الْجُمْلَةِ. أَنْظُرْ: تَلْجِيصَ الْمُتَنَاحِ لِلْخَطِيبِ الْقُرُونِيِّ، 212.

56 إِذَا كَانَ الْمُسْتَعَارُ لَهُ هُوَ الْمُدْكُورُ سَمِّيَتِ الْإِسْتِعَارَةُ مَكْنِيَّةً، وَعِنْدَيْدِ تَشْتِمَلِ عَلَى ذِكْرِ شَيْءٍ يُنَاسِبُ الْمُسْتَعَارَ مِنْهُ. أَنْظُرْ: التَّبَيَّنَ لِلطَّبِيِّ، 234.

57 هُوَ جَمْعُ أَمْرٍ وَمَا يُنَاسِبُهُ لَا بِالضَّادِّ، وَيُسَمَّى "التَّنَاسُبُ" وَ"التَّوْفِيقُ"، أَنْظُرْ: تَلْجِيصَ الْمُتَنَاحِ لِلْخَطِيبِ الْقُرُونِيِّ،

عَلَيْهَا بِوَفَاةٍ لِذَاتِهَا الْفَالِقَاتِ لِلْعُمُومِ وَالْكَاشِفَاتِ لِلْمُومِ، بَلْ مَوْئِنَهَا مَوْئِنَهَا كَمَا قَالَتْ مَوْئِي مَوْئِي لِدَائِي
وَالْحَيَاةَ حَيَاتِنَهَا.

عَدَّتْ إِمَّا نَاقِصَةً بِمَعْنَى صَارَتْ، وَإِمَّا تَامَةً بِمَعْنَى سَارَتْ فِي الْغُدُوِّ، فَالظَّرْفُ إِمَّا خَبَرَ أَوْ مَفْعُولٌ، وَالْمَعْنَى
صَارَتْ أَقْرَانُهَا مُتَقَلِّدَةً إِلَى دَارِ الْبَلَى أَوْ سَارَتْ فِي الْعِدَاةِ إِلَيْهَا، سَبَّهَ الْبَلَى بِالذَّارِ فِي الْإِحَاطَةِ مِنْ جَمِيعِ
الْجِهَاتِ، ثُمَّ جَعَلَهُ أَصْلًا، فَأَصَافَ الدَّارَ إِلَيْهِ عَلَى مَنَوَالِ الْجُنَيْنِ الْمَاءِ، أَوْ ادَّعَى أَنَّ فِي مَكَانٍ دَارًا مَخْصُوصَةً
بِالْبَلَى تَهْوِيلًا، [7/a] أَوْ أَرَادَ الْبَرْزَجَ لِيَلَاءِ الْأَجْسَامِ فِيهِ، هَذَا كِتَابَةٌ أَيْضًا، وَالْمَطْلُوبُ بِحِمَا صِفَةٌ لَا نِسْبَةٌ،
وَفِي هَذَا الْوَصْفِ تَشْدِيدُ الْوَحْشَةِ وَالْكَآبَةِ⁵⁸ فِي الْعِدَاةِ. مِنْ بَدِيعِيَّةِ الْبَيْتِ التَّوْفِيقِ.

11- وَتَنَكَّرَتْ فِي ذَاتِهَا وَصِفَاتِهَا أَرَأَيْتَ مَا صَنَعَتْ بِهَا أَرْزَامُهَا

وَيُقَالُ نَكَرَهُ فَتَنَكَّرَ إِذَا صَيَّرَهُ مَجْهُولًا فَجُهَلٌ، الصَّمَائِرُ لِعَادَةٍ، أَوَّلُ الْاسْتِفْهَامَيْنِ لِلتَّقْرِيرِ، وَالشَّانِي لِلتَّعَجُّبِ،
أَوْ كِلَاهُمَا لِلتَّوَلُّهِ، وَالْحِطَابُ مَشْرُوكٌ إِلَى غَيْرِ مُعَيَّنٍ، وَفِي تَعْدِيَّةٍ صَنَعَتْ بِالْبَاءِ دَلَالَةٌ عَلَى التُّبْحِ، أَيَّ صَنَعَتْ
بِهَا صَنِيعًا فَيُبْحًا، وَالْإِسْنَادُ بِحَازِيٍّ كَمَا فِي "نَهَاؤُهُ صَائِمٌ"، "مَا" مَفْعُولٌ صَنَعَتْ، فُذِّمَ لِإِقْتِضَاءِ الْإِسْتِفْهَامِ
صَدَرَ الْجُمْلَةُ الَّتِي دَخَلَ هُوَ عَلَيْهَا، وَحَمَلُ الْجُمْلَةَ نَصَبٌ عَلَى الْمَفْعُولِيَّةِ لِأَرَأَيْتَ، وَهِيَ فُصِّلَتْ عَمَّا قَبْلَهَا
لِكَمَالِ الْإِنْقِطَاعِ بَيْنَ الْإِنْشَاءِ وَالخَبَرِ. مِنْ بَدِيعِيَّةِ الْبَيْتِ الْجَمْعِ وَالنَّاسِبِ وَالسَّجْعِ⁵⁹.

12- أَوْ مَحْفَلٌ لِحِجْمَاةِ السُّمَارِ قَدْ تَفَرَّقَتْ⁶⁰ فَصَوْتُ الرَّاقِيَاتِ أَدَانُهَا

مَحْفَلٌ جَمْعٌ، عُطِفَ عَلَى خَبَرٍ كَأَنَّ.

السُّمَارُ قَوْمٌ يَجْتَمِعُونَ فِي اللَّيَالِي وَيَتَحَدَّثُونَ حَتَّى يَبْصِيحَ الزَّوْاقِي، وَإِذَا صَاحَتِ الدُّبُوكُ يُسْرِعُونَ فِي التَّفَرُّقِ،
وَمِنْهُ الْقَوْلُ السَّائِرُ "هُوَ أَثْقَلُ مِنَ الزَّوْاقِي"⁶¹، وَمَأْخُودٌ مِنَ السَّمَرِ، وَهُوَ اللَّوْنُ فِي وَجْهِ الْقَمَرِ، لِأَنَّ النَّاسَ

58 الْكَآبَةُ: سُوءُ الْحَالِ وَالْإِنْكَسَارُ مِنَ الْحُزَنِ، أَنْظَرُ: لِسَانُ الْعَرَبِ لِابْنِ مَنْظُورٍ، مَادَّةُ (كعب).

59 هُوَ تَوَاطُرُ الْفَاصِلَتَيْنِ مِنَ الشَّرِّ عَلَى خَرْفٍ وَاحِدٍ، وَهُوَ مَعْنَى قَوْلِ السَّكَّاكِيِّ: هُوَ فِي الشَّرِّ كَالْقَافِيَةِ فِي الشَّعْرِ. أَنْظَرُ:
تَلْخِيصُ الْمِفْتَاحِ لِلْخَطِيبِ الْقَزْوِينِيِّ، 245.

60 فِي النُّسخَةِ الْأَصْلِيَّةِ "تقرت" وَالصَّحِيحُ مَا أَتَيْنَاهُ.

61 ضَرْبٌ مَثَلِيٌّ، وَالزَّوْاقِي هِيَ الدِّيَكَةُ، وَالرَّقَاءُ صَوْتُ الدِّيَكِ، وَكَانَ الْفَيْتَانُ يَسْمُونُ بِاللَّيْلِ حَتَّى إِذَا رَقَّتِ الدِّيَكَةُ انْصَرَفَ
كُلُّ إِلَى رَحْلِهِ، فَاسْتَقْبَلُوها لِقَطْعِهَا عَلَيْهِمْ سُرْمُهُمْ، أَنْظَرُ: كِتَابُ جَهَنَّمَ الْأَمْثَالِ لِأبي هِلَالِ الْعَسْكَرِيِّ، دَارُ الْفِكْرِ

يَتَّخِذُونَ فِيهِ، وَيَجُوزُ أَنْ يُرَادَ بِالسَّمَارِ جَمَاعَةُ الْجِرِّ عَلَى مَا هُوَ الْمَشْهُورُ بَيْنَ النَّاسِ مِنْ اجْتِمَاعِهِمْ فِي بَعْضِ الْأَمَكِيَّةِ وَأَنْتِشَارِهِمْ [7/b] عِنْدَ صَوْتِ الرَّقِيَّاتِ كَأَنْتِشَارِهِمْ عِنْدَ الْأَذَانِ، تَحُلُّ الْجُمْلَةَ الْفِعْلِيَّةَ نَصْبًا عَلَى الْحَالِيَّةِ أَوْ جَرًّا عَلَى الْوَصْفِيَّةِ بِنَاءً عَلَى إِضَافَةِ الْجَمَاعَةِ، وَنِسْبَةِ الْفَاءِ لِلتَّغْلِيلِ، وَالتَّشْبِيهِ مُؤَكَّدًا، وَإِضَافَةُ آذَانِهَا إِضَافَةٌ كَوَكَبِ الْحَرَقَاءِ⁶². مِنْ بَدِيعَةِ الْبَيْتِ الطَّبَاقُ⁶³.

13- أَوْ بَيْتُ شِعْرِ ظَلٍّ مَسْوُوحًا كَمَا نُسِخَتْ ظِلَالٌ فَاسْتَنَارَ مَكَانُهَا

بَيْتٌ عَطْفٌ عَلَى خَيْرِ كَأَنَّ الشَّعْرَ الْكَلَامَ الْمَوْزُونُ الْمُقْفَى بِالْقَصْدِ وَبَيْنَهُ تَجْمُوعٌ مِصْرَاعَيْنِ، ظَلٌّ بِمَعْنَى صَارَ، أَيَّ صَارَ لِحُكْمِهِ وَاعْتِبَارُهُ مِنْ إِلَّا.

كَمَا نُسِخَتْ مَا مَصْدَرِيَّةٌ، وَالْكَافُ إِمَّا حَرْفٌ أَوْ اسْمٌ، فَمَحَلُّ الْمَجْرُورِ أَوْ الْحَارِ نَصْبٌ عَلَى الْمَصْدَرِيَّةِ، أَيُّ نَسْخًا مِثْلَ نَسْخِ الظَّلَالِ أَوْ كَنَسْخِهَا، وَلَكَ أَنْ تَجْعَلَ الْكَافَ زَائِدَةً وَالْمَصْدَرَ مَفْعُولًا مُطْلَقًا لِلتَّشْبِيهِ، مِثْلُ: "يَصَوْتُ صَوْتِ حِمَارٍ"، يُقَالُ: "نَسَخَتِ الشَّمْسُ الظَّلَالَ" إِذَا أَرَأَتْهَا، وَتَنْكِيرُ الشَّعْرِ وَالظَّلَالِ لِلتَّفْخِيمِ لِيُؤَيِّدَ كَوْنَ التَّسْحِينِ مِنَ الْمُعْظَمَاتِ، اللَّهُ ذُوهُ الْفَائِلِ، وَالْكَامِلُ الْكَامِلُ، حَيْثُ أَتَى بِتَشْبِيهِ الْجَمْعِ الْجَارِي عَلَى حَمْسَةِ أَشْيَاءَ، تَصْوِيرًا لِكُلِّ قَوْمٍ حَالِ الدِّيَارِ بِمَا أَحَاطَ بِهِ عِلْمُهُمْ، فَإِنَّ قَوْمًا هُمْ أَلْفَةٌ فِي مُطَالَعَةِ الْكُتُبِ، ثُمَّ قَوْمًا فِي تَعْمِيرِ الْبِقَاعِ، ثُمَّ قَوْمًا فِي مُعَامَلَةِ الْعَادَةِ، ثُمَّ قَوْمًا فِي الْحَاوِرَةِ، ثُمَّ قَوْمًا فِي إِنْشَادِ الْأَشْعَارِ، فَلَا يُوجَدُ شَخْصٌ مِنْ ذَوِي الْأَفْهَامِ خَارِجًا عَنِ أَوْلِيكَ الْأَقْوَامِ، فَانظُرْ إِلَى تَرْبِيهِ الْبَدِيعِ فِيهَا حَيْثُ جَعَلَ الْأَوَّلَ أَوَّلًا وَالثَّانِي تَانِيًا إِلَى آخِرِ [8/a] الْأَقْسَامِ، ﴿ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴾⁶⁴. مِنْ بَدِيعَةِ الْبَيْتِ الْاِسْتِثْقَاقُ وَشِبْهُ الْاِسْتِثْقَاقِ⁶⁵ وَالتَّنَاسُبِ.

14- إِذْ قَامَ فِي نَادِي الْبِرَاعَةِ مُنْشِدًا رُكُنُ الْبَلَاغَةِ قُسُهَا سَحْبَانُهَا

62 على نحو ما ورد في البيت:

إِذَا كَوَّكَبَ الْحَرَقَاءَ لِأَخِ بَسْخَرَةٍ سُهَيْلٌ أَدَاعَتْ عَرْمَلًا فِي الْعَرَابِ

عَلَى أَنَّ الشَّيْءَ قَدْ يُضَافُ إِلَى الشَّيْءِ لِأَدَقِّ مَلَابَسَةٍ. وَلِيَمْرِدٍ مِنَ الْمَعْلُومَاتِ فِي شَرْحِ الْبَيْتِ أَنْظُرْ: حِرَاةُ الْأَدَبِ لِعَبْدِ الْقَادِرِ الْعَنْدَادِيِّ، 112/3.

63 وهي الجمع بين متضادين أي معنيين متقابلين في الجملة. أَنْظُرْ: تَلْحِيصُ الْمَفْتَاحِ لِلْخَطِيبِ الْقَرْوِينِيِّ، 212.

64 سورة الحديد، الآية 21.

65 هُوَ اسْتِعْمَالُ كَلِمَاتٍ مُتَشَابِهَةٍ الْخُرُوفِ لَيْسَتْ مِنْ أَصْلِ وَاحِدٍ فِي جُمْلَةٍ أَوْ بَيْتٍ، أَنْظُرْ: كَشَافُ اصْطِلَاحَاتِ الْفُنُونِ لِتَهَّانَوِيِّ، 770/1.

إِذْ طَرَفٌ لِّظَلِّ، نَادِي الْبَرَاغَةِ يَجْلِسُهَا، مُنْشِدًا حَالَ مِنْ فَاعِلٍ قَامَ، وَالْمِصْرَاعُ الْقَائِنُ إِذَا عَلَى طَرَزٍ قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿ قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ & مَلِكِ النَّاسِ & إِلَهِ النَّاسِ ﴾⁶⁶ أَوْ مِنْ بَابِ "أَكَلْتُ خُبْزًا لَحْمًا تَمْرًا"، يُقَالُ اسْتَنْشَدَهُ شِعْرًا فَأَنْشَدَهُ إِثَاهُ أَيَّ قَرَأَهُ.

فُسُّ بِضَمِّ الْقَافِ فُسُّ بِنُّ سَاعِدَةَ الْإِيَادِي، أَخَذَ حُكْمَاءَ الْعَرَبِ مَعْرُوفٌ بِالْبَلَاغَةِ. وَسَحْبَانُ اسْمٌ رَجُلٍ بَلِيغٌ يُضْرَبُ بِهِ الْمَثَلُ، أَضْيَقًا إِلَى ضَمِيرِ الْبَلَاغَةِ لِكَمَالِ اخْتِصَاصِهِمَا وَاشْتِهَارِهِمَا بِهَا، وَالْمُرَادُ مِنْ هَذِهِ الثَّلَاثَةِ هُنَا الْبُلْغَاءُ وَالْفُصْحَاءُ فِي غَايَةِ الْكَمَالِ بِحَيْثُ يَكُونُ كَلِمَاتُ النَّاسِ بِالنَّسْبَةِ إِلَى كَلَامِهِمْ بِمَنْزِلَةِ أَصْوَابِ الْحَيَوَانَاتِ، لَا يُعْتَدُّ بِشَأْنِهَا أَصْلًا كَالدَّبَّارِ الْخِرَابَاتِ. مِنْ بَدِيعِيَّةِ الْبَيْتِ الْجَمْعُ.

15- يُنْشِئُ بَدَائِعَ يَسْتَجِيلُ مِثْلَهَا يَزِي قِصَائِدَ عَبْقَرِيًّا شَأْنَهَا

فَاعِلٌ يُنْشِئُ مُسْتَتِرٌ رَاجِعٌ إِلَى زَكْنِ الْبَلَاغَةِ أَوْ إِلَى سَحْبَانَ أَوْ إِلَى كَوْلٍ وَاحِدٍ عَلَى سَبِيلِ الْبَدَلِ أَوْ إِلَى مَفْهُومٍ كَلْبِيٍّ وَهُوَ مَفْهُومٌ وَاحِدٌ مِنْهُمْ، لَا بُدَّ فِي هَذَا الْمَقَامِ مِنْ تَأْمُلٍ دَقِيقٍ حَتَّى يَكْشِفَ وَجْهَهُ الْاِحْتِمَالَاتِ، وَالْأَمْرُ هَيْئًا بَعْدَ التَّأْمُلِ فِي الْاِحْتِمَالَيْنِ السَّابِقَيْنِ فِي الْبَيْتِ السَّابِقِ، [8/b] جَمَلْنَا "يُنْشِئُ" وَ"يَزِي" اسْتِثْنَاءً، كَأَنَّهُ قِيلَ: "مَاذَا يُنْشِدُونَ؟" حَتَّى نَسَحَّ بِهِ بَيْتَ شِعْرٍ عَظِيمٍ نَسَحَّ غَرِيًّا، أَوْ مَرْفُوعَتَانِ عَلَى الْمَدْحِ أَوْ خَالَانِ.

عَبْقَرِيًّا عَجِيبًا، صِفَةٌ لِقِصَائِدِ، وَالتَّذْكِيرُ لِلِاسْتِنَادِ إِلَى الظَّاهِرِ، وَالْأَصْلُ فِيهِ أَنَّ الْعَبْقَرَ مَوْضِعٌ يَزْعُمُ الْعَرَبُ أَنَّهُ مِنْ أَرْضِ الْجِنِّ، ثُمَّ نَسَبُوا إِلَيْهِ مَا تَعَجَّبُوا مِنْهُ فَقَالُوا: "فِعْلٌ عَبْقَرِيٌّ" وَ"صِفَةٌ عَبْقَرِيَّةٌ"، وَتَنْكِيرُ "بَدَائِعِ" وَ"قِصَائِدِ" لِلتَّعْظِيمِ، اخْتِيارُ الْمُضَارِعِ فِي وَصْفِ "بَدَائِعِ" لِتَفْيِيدِ اسْتِمْرَارِ اسْتِحَالَةِ مِثْلِهَا، وَاسْمٌ مُفْرَدٌ فِي "قِصَائِدِ" لِتَفْيِيدِ ثَبَاتِ عَجِيبِيَّةِ شَأْنِهَا. مِنْ بَدِيعِيَّةِ الْبَيْتِ الْاِعْرَاقِ.

16- عُرُزٌ تَعَاطَى نَظْمَهَا نَقَادُهَا حِكْمٌ تَوَلَّى دَرَسَهَا لُقْمَانُهَا

عُرُزٌ: جَمْعُ عُرَّةٍ، وَهِيَ أَكْرَمُ الشَّيْءِ، وَالْمُرَادُ هُنَا الدَّرُزُ الْاِئْتِمَامُ، وَقَدْ شَاعَ تَشْبِيهُ الْمَعَانِي الْجَزِيلَةِ وَالْعِيَارَاتِ الْفَصِيحَةِ بِالْأَنْزَالِ نَظْمًا وَتَثْرًا، وَهِيَ مَرْفُوعَةٌ عَلَى الْمَدْحِ، أَيُّ هِيَ عُرُزٌ وَحِكْمٌ، خَبَرَ بَعْدَ خَيْرٍ، وَلَكَ أَنْ يَجْعَلَ هَذَا تَثْرًا عَلَى تَرْتِيبِ اللَّفِّ الَّذِي فَرِيقُهُ، وَالْحَدْفُ فِي أَمْثَالِ هَذَا الْمَقَامِ طَرِيقَةٌ مُسْتَمِرَّةٌ عِنْدَهُمْ كَمَا قَالُوا بَعْدَ ذِكْرِهِمْ رَجُلًا: "فَتَى مِنْ شَأْنِهِ كَذَا وَكَذَا" وَمَنْزِلًا: "رَبْعٌ⁶⁷ كَذَا وَكَذَا".

⁶⁶ سُورَةُ النَّاسِ، الْاَيَاتِ 1-3.

⁶⁷ الرَّبْعُ، الْمَنْزِلُ وَالذَّارُ. أَنْظَرُ: لِسَانَ الْعَرَبِ لِابْنِ مَنْظُورٍ، مَادَّةُ (رَبْع).

التَّعَاظِي: التَّنَاوُلُ، نَقَادٌ: صَيْعَةُ الْمُبَالَغَةِ مِنْ نَقْدِ الدَّرَاهِمِ إِذَا أَخْرَجَ مِنْهَا زَيْفَهَا، دُكِرَ تَرْشِيحًا.

حِكْمٌ: جَمْعُ حِكْمَةٍ كَلْفَحٍ وَلِفْحَةٍ⁶⁸، هَذَا مِنَ الْجُمُوعِ الْغَالِيَةِ فِي وَزْنِ لِفْحَةٍ، وَالْحِكْمَةُ مَعْرِفَةُ الشَّيْءِ عَلَى مَا هُوَ عَلَيْهِ أَوْ مَعْرِفَةُ أَفْضَلِ الْأَشْيَاءِ بِأَفْضَلِ الْعُلُومِ. تَوَلَّى الشَّيْءَ فَعَلَهُ بِنَفْسِهِ، الضَّمِيرَانِ [9/a] الْأَوَّلَانِ لِلْعُرْرِ وَالْأَخِيرَانِ لِلْحِكْمِ. مِنْ بَدِيعَةِ الْبَيْتِ التَّبْيِينِ⁶⁹ وَالتَّقْسِيمِ⁷⁰ وَالتَّنَاسُبِ.

17- يُبْدِي لآلِي صَانِهِنَّ بُحُورَهَا يَحْكِي جَوَاهِرَ زَانِهَا أَوْزَانَهَا

يُبْدِي عَطْفٌ عَلَى يُبْشِي. لآلِي جَمْعُ لَوْلِيٍّ، اسْتِعَارَةٌ مُرَشَّحَةٌ⁷¹، وَكَذَا جَوَاهِرُ، وَتَنْكِيرُهُمَا لِلتَّعْظِيمِ، أَمَّا إِذَا أُرِيدَ بِالْبُحُورِ وَالْأَوْزَانِ بُحُورُ الْقَصَائِدِ وَأَوْزَانُهَا فَالِاسْتِعَارَةُ مُجَرَّدَةٌ⁷²، وَالتَّرْشِيحُ أَبْلَغُ، وَالْمُرَادُ مِنَ زَيْنِ الْأَوْزَانِ أَنْ تَكُونَ الْجَوَاهِرُ كَامِلَةً الْعِيَارِ لَا قِيمَةَ لَهَا أَوْ لُطْفُ الْعِبَارَةِ وَسَلَّاسَتُهَا، فَلَيْتَأَمَّلْ. مِنْ بَدِيعَةِ الْبَيْتِ التَّنَاسُبِ.

18- أَلْفَاظُهَا أَصْدَافٌ اسْتَمَلَّتْ عَلَى دُرِّ فَرَايِدٍ قَدْ غَلَّتْ أَثْمَانُهَا

جَمَلَةٌ أَلْفَاظُهَا أَصْدَافٌ صِفَةٌ أَوْ اسْتِغْنَاءٌ، لِأَنَّهُ لَمَّا شَبَّهَ الْمَعَانِي بِاللَّالِي وَالْجَوَاهِرِ كَانَ مَطْنَةُ السُّؤَالِ عَنِ حَالِ أَلْفَاظِهَا، فَاعِلٌ اسْتَمَلَّتْ عَائِدٌ إِلَى الْأَلْفَاظِ أَوْ إِلَى الْأَصْدَافِ، وَعَلَى الْأَوَّلِ فِي الْبَيْتِ تَشْبِيهُ مُؤَكَّدٌ وَاسْتِعَارَةٌ مُرَشَّحَةٌ، وَهِيَ "دُرٌّ" اسْتِعَارَةٌ لِلْمَعَانِي وَالتَّرْشِيحُ "غَلَّتْ أَثْمَانُهَا"، وَعَلَى الثَّانِي تَشْبِيهُ فَقَطٌ، وَيَلْتَزِمُ مِنْهُ تَشْبِيهُ الْمَعَانِي بِالذَّرَرِ ضِمْنًا. مِنْ بَدِيعَةِ الْبَيْتِ الْإِسْتِغْنَاءِ⁷³.

19- بَابٌ مِنَ الْإِعْجَارِ طَرُزٌ بِدِيعِهَا فَنِّ مِنَ السَّحْرِ الْمِسِينِ بَيَانُهَا

68 اللَّفْحَةُ، الْمَرْأَةُ الْمُرْضِعَةُ. أَنْظَرُ: الْمَصْدَرُ السَّابِقُ، مَادَّةُ (لَفْح).

69 هُوَ أَنْ يَذْكَرَ الشَّاعِرُ خَالَتَيْنِ أَوْ أَحْتَرُ، ثُمَّ يَبَيِّنُ مَا يَتَّعَلَقُ بِكُلِّ مِنْهُمَا. أَنْظَرُ: مُعْجَمُ الْمُصْطَلَحَاتِ الْعَرَبِيَّةِ فِي اللُّغَةِ وَالْأَدَبِ لِمَحْمُودِ وَهْبٍ وَكَامِلِ الْمُهَنْدِسِ، بَيْرُوتَ 1979، 87.

70 التَّقْسِيمُ هُوَ أَنْ تَذْكَرَ مُتَعَدِّدًا، ثُمَّ تُضَيِّقُهُ إِلَى كُلِّ مِنْهَا مَا هُوَ لَهُ، أَنْظَرُ: التَّبْيَانُ لِلطَّبِيِّ، 403

71 الْإِسْتِعَارَةُ الْمُرَشَّحَةُ هِيَ مَا ذُكِرَ مَعَهَا مَلَائِمُ الْمُسْتَبَيِّهِ، أَيْ الْمُسْتَعَارُ مِنْهُ، أَنْظَرُ: عِلْمُ الْبَيَانِ لِعَبْدِ الْعَزِيزِ الْعَمِّيِّ، 186.

72 الْإِسْتِعَارَةُ الْمُجَرَّدَةٌ هِيَ مَا ذُكِرَ مَعَهَا مَلَائِمُ الْمُسْتَبَيِّ، أَيْ الْمُسْتَعَارُ لَهُ، أَنْظَرُ: الْمَصْدَرُ السَّابِقُ، 187.

73 وَهُوَ الْمُدْحُ بِشَيْءٍ عَلَى وَجْهِ تَسْتِغْنَاءِ الْمُدْحِ بِشَيْءٍ آخَرَ. أَنْظَرُ: تَلْجِيصُ الْمُنَاحِ لِلْخَطِيبِ الْقُرُونِيِّ، 233.

74 فِي التُّشْبِيهِ الْأَصْلِيِّ بِالرَّاءِ "الْإِعْجَارُ" وَالصَّحِيحُ مَا أُتْبِنَاهُ.

الطَّرُّ: الهَيْئَةُ، مُبْتَدَأٌ قُدِّمَ عَلَيْهِ الْخَبْرُ لِتَوَفُّرِ الْإِعْتِنَاءِ بِشَأْنِهِ أَوْ لِلتَّخْصِصِ. الْبَدِيعُ: الْعَجِيبُ، فَنُ: نَوْعٌ، مَرْفُوعٌ عَلَى الْخَبَرِ عَنِ "بَيَانِهَا"، وَهُوَ اللَّسَانُ، وَوَجْهُ التَّفْهِيمِ ظَاهِرٌ.

السَّخْرُ: الْأَخَذَةُ، وَكُلُّ مَا لَطَفَ مَأْخَذُهُ وَدَقَّ، وَالْحَمْلُ عَلَى الْأَوَّلِ [9/b] أَدْخَلَ فِي الْمَدْحِ لِأَنَّ السَّخْرَ مَوْجُودٌ فِيهِ، وَالضَّمِيرَانِ لِقَصَائِدِ، فَالْجَمَلَتَانِ اسْتِثْنَاوَانِ أَوْ مَخْرَجَتَانِ مَخْرَجِ التَّعْدَادِ أَوْ الثَّانِيَةِ بَدَلًا مِنَ الْأَوَّلَى، وَهِيَ مِنْ جُمْلَةِ أَلْفَاظِهَا لِوُجُودِ الْمُلَابَسَةِ بَيْنَهُنَّ، وَالْمَقَامُ يَقْتَضِي اعْتِنَاءً بِشَأْنِ الْمُرَادِ، وَهُوَ إِثْبَاتُ غُلُوِّ شَأْنِ الْقَصَائِدِ، وَلَكَ أَنْ تُوجِّحَ الْقَصْدَ فِي هَذِهِ الْمَوَاضِعِ بِوَجْهِ يَتْبَادُرُ إِلَيْهِ الْعَوَامُّ قَبْلَ الْخَوَاصِّ، هُوَ ضَرُورَةٌ الشُّعْرِ. مِنْ بَدِيعِيَّةِ الْبَيْتِ الطَّبَاقُ وَمُرَاعَاةُ النَّظِيرِ وَالِاسْتِثْنَاءُ.

20- لَقَدْ اضْمَحَلَّ بِنَظْمِهَا نَظْمُ الْوَرَى كَجِبَالِ سِحْرِ إِذْ بَدَأَ تُعْبَأُهَا

لَمَّا احْتَمَلَ اسْتِعْرَابُ كَوْنِ الطَّرِّ بَابًا مِنَ الْإِعْجَازِ، وَالْبَيَانُ فَنَّا مِنَ السَّخْرِ، أَنَسَ وَأَثَبَتْ بِقَوْلِهِ "لَقَدْ اضْمَحَلَّ"، وَتَفْهِيمُ الطَّرْفِ لِلِإِهْتِمَامِ، لِأَنَّ الْإِضْمِحَالَ قَدْ وَقَعَ بِهِ تُعْبَأُهَا، وَهُوَ صَرَبٌ مِنَ الْحَيَاتِ طَوَالَ قَوِيٍّ جَدًّا، يُقَالُ لَهُ بِالْفَارِسِيَّةِ "أَزْدَهَا"، وَالضَّمِيرُ لِلْجِبَالِ أَوْ لِلْسَّخْرِ بِإِعْتِبَارِ الْأَخَذَةِ، وَالِإِضَافَةُ غَيْرُ حَقِيقِيَّةٍ إِلَّا بِإِعْتِبَارِ الْوَصْفِ، أَيُّ مُبْطَلِهَا، هَذَا تَلْمِيحٌ قِصَّةِ مُوسَى مَعَ سَحْرَةِ فِرْعَوْنَ. مِنْ بَدِيعِيَّةِ الْبَيْتِ التَّنَاسُبِ.

21- اللَّهُ دَرُّ أَرِيْبٍ أَدْرَكَ فَضْلَهَا بَلْ سَادَةٌ جَادَتْ بِهَا أَذْهَانُهَا

لِلَّهِ دَرُّهُ: كَلِمَةٌ تَعَجَّبُ تُدَكَّرُ فِي الْمَدْحِ، كَمَا يُقَالُ فِي الذَّمِّ، لَا دَرُّ دَرُّهُ، الدَّرُّ فِي الْأَصْلِ مُصَدَّرٌ مِنْ "دَرَّ اللَّبَنُ" إِذَا سَالَ مِنَ الضَّرْعِ، ثُمَّ أُطْلِقَ عَلَى اللَّبَنِ، وَفِيهِ لِلْعَرَبِ خَيْرٌ عَظِيمٌ ثُمَّ أُطْلِقَ عَلَى كُلِّ خَيْرٍ عَظِيمٍ. أَرِيْبٌ: عَاقِلٌ، وَضَمِيرُ فَضْلِهَا لِقَصَائِدِ، سَادَةٌ عَطْفُ الْأَعْلَى [10/a] عَلَى الْعَالِي، جَمْعُ سَيِّدٍ فِي الْفَضْلِ وَالْكَمَالِ. جَادَتْ: مِنَ الْجُودِ، هُوَ السَّخَاءُ، اسْتِعَارَةٌ تَبِيعِيَّةٌ أَوْ تَخْيِيلِيَّةٌ، أَوَّلُ الضَّمِيرَيْنِ لِقَصَائِدِ، وَالثَّانِي لِسَادَةِ، وَفَضْلُ الْبَيْتِ لِكَمَالِ الْإِنْقِطَاعِ. مِنْ بَدِيعِيَّةِ الْبَيْتِ التَّنَاسُبِ.

22- هُمْ قَادَةٌ مَلَكُوا زَمَامَ تَقَدُّمِ فِي حَلِيَّةٍ لِلْفَضْلِ هُمْ فُرْسَانُهَا

الضَّمِيرُ لِسَادَةِ، قَادَةٌ: جَمْعُ قَائِدٍ، وَهُوَ وَاحِدٌ مِنْ رُؤَسَاءِ الْعَسْكَرِ، فَالْفَضْلُ لِكَمَالِ الْإِنْقِطَاعِ بَيْنَ الْخَبَرِ وَالْإِنْشَاءِ أَوْ الْإِسْتِثْنَاءِ، "فِي حَلِيَّةٍ" مُتَعَلِّقٌ بِتَقَدُّمِ أَوْ بِمَلَكُوا، وَالْأَوَّلُ أَوْلَى، تَأَمَّلْ. الْحَلِيَّةُ بِضَمِّ الْمَارِ السَّبَاقِ، الْجَمْلَةُ صِفَةُ الْحَلِيَّةِ أَوْ حَالٌ مِنْ فَاعِلٍ مَلَكُوا، تُفِيدُ الْعَلِيَّةَ، شَبَّهَ التَّقَدُّمُ بِمَا يُجْعَلُ لَهُ الرِّمَامُ، ثُمَّ أَثَبَتْ لَهُ الرِّمَامَ، فَالتَّشْبِيهُ الْمُضْمَرُ اسْتِعَارَةٌ مَكْنِيَّةٌ وَإِثْبَاتُ الرِّمَامِ بِجَمْلَةٍ.

23- نَشَأُوا⁷⁵ بِأَرْضِ بُورِكْتٍ وَتَقَدَّسَتْ أَرْجَاؤُهَا فَسُئِلَتْهَا وَمِتَانُهَا

أَيُّ حَدِيثِ السَّادَةِ أَوْ الْقَادَةِ فِي أَرْضِ بَارِكَةِ اللَّهِ تَعَالَى وَتَنَزَّهَتْ نَوَاحِيهَا، أَوْ عَلَى التَّنَازُعِ، الْمُرَادُ بِهَا أَرْضُ الْعَرَبِ، فِيهَا بَيْتُ اللَّهِ الْمُعَظَّمُ وَمَرْقَدُ نَبِيِّهِ الْمُكَرَّمِ وَالْبَيْتُ الَّذِي جَاءَ فِي حَقِّهِ ﴿بَارَكْنَا حَوْلَهُ﴾⁷⁶، وَهِيَ مَبْنَعُ الْأَتْقِيَاءِ وَمَنْشَأُ الْأَصْفِيَاءِ، مَدَارُ الْبُلْغَاءِ وَجَمَالُ الْعُلَمَاءِ وَالْفَضَلَاءِ، وَكَلِمَةُ "بَارِكٌ" تَتَعَدَّى بِاللَّامِ وَ"بِي" وَ"عَلَى" وَبِنَفْسِهَا، يُقَالُ بَارَكَ اللَّهُ لَكَ وَفِيكَ وَعَلَيْكَ وَبَارَكَكَ، وَالْمُنَاسِبُ لِلْمَقَامِ أَنْ يَجْعَلَ الْمَفَاعَلَةَ بِمَعْنَى التَّفْعِيلِ، وَبِنَاءِ التَّفْعِيلِ لِلْمُطَاوَعَةِ أَوْ بِمَعْنَى اسْتَفْعَلَ. السُّهُولُ: [10/b] جَمْعُ سَهْلٍ، هُوَ صِدُّ الْجَبَلِ، وَالْمِتَانُ جَمْعُ مَيْمِنٍ، وَالْمُرَادُ الْجَبَلُ، وَإِنَّمَا عَطِفَ بِالْفَاءِ لِأَنَّهَا تَفْسِيرٌ وَتَفْصِيلٌ لِلأَرْجَاءِ. مِنْ بَدِيعِيَّةِ الْبَيْتِ الْجَمْعُ وَمُرَاعَاةُ النَّظِيرِ.

24- يُلْهِى عَنِ النَّظْرِ الْعِيُونَ جَلَالُهَا يَنْهَى عَنِ الْفَهْمِ التُّهَى سُبْحَانُهَا

يُلْهِى: يَمْنَعُ، يَعْنِي أَنَّ جَلَالَ الْأَرْضِ يَحْتِثُ فِي بَلُوغِ الْكَمَالِ وَأَنْتِهَاءِ النَّهَائِيَّةِ لَا تَقْدِيرُ عَيْنٌ عَلَى نَظَرِهَا كَمَا لَا تَقْدِيرُ عَلَى نَظَرِ عَيْنِ الشَّمْسِ، اللَّامُ فِي النَّظَرِ لِلْجِنْسِ، وَفِي الْعِيُونَ لِلِاسْتِعْرَاقِ، وَكَذَلِكَ فِي الْفَهْمِ وَالتُّهَى، يَنْهَى التُّهَى: يَكْفُ الْعُقُولَ، الْجَمْلَتَانِ صِفَتَانِ لِأَرْضٍ. مِنْ بَدِيعِيَّةِ الْبَيْتِ الْاِسْتِفَاقُ.

25- أَرْضٌ بِهَا نَزَلَتْ عَلَى خَيْرِ الْوَرَى آيَاتٌ وَخِي بَاهِرٌ بُرْهَانُهَا

أَرْضٌ: عَطِفَ بَيَانٌ⁷⁷ لِأَرْضِ بُورِكْتٍ أَوْ بَدَلٌ. الْوَرَى: الْخَلْقُ، وَخَيْرُهُمْ هُوَ نُورُ الْكَوْنَيْنِ وَرَسُولُ التَّقْوَيْنِ مُحَمَّدٌ الْمُصْطَفَى فِي الدَّارَيْنِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ أَجْمَعِينَ، قَدَّمَ الظَّرْفَ عَلَى "نَزَلَتْ" لِتَخْصِيسِ النُّزُولِ بِالْأَرْضِ، وَفِيهِ زِيَادَةٌ تَعْظِيمٍ وَتَخْصِيسٍ لِأَرْضٍ.

75 فِي النُّسخَةِ الْأَصْلِيَّةِ "نَشَأُوا" وَالصَّحِيحُ مَا أُتْبِنَاهُ.

76 سُورَةُ الْإِسْرَاءِ، مِنَ الْآيَةِ 1، وَالْمُرَادُ الْمَسْجِدَ الْأَقْصَى.

77 عَطِفَ الْبَيَانُ: هُوَ التَّابِعُ الْجَامِدُ الْمُشَبَّهُ لِلصِّفَةِ فِي إِبْطَاحِ مَثْبُوعِهِ إِنْ كَانَ مَعْرُوفَةً، وَتَخْصِيسِهِ إِنْ كَانَ نَكِيرَةً بِنَفْسِهِ، لَا بِمَعْنَى فِي مَثْبُوعِهِ، وَلَا فِي سَبَبِهِ، وَهَذَا خَرَجَ النَّعْتُ، وَلَا يَجِبُ فِيهِ أَنْ يَكُونَ أَوْضَحَ مِنْ مَثْبُوعِهِ، بَلْ يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ مُسَاوِيًا أَوْ أَقْلًا، وَالتَّوَضُّيْحُ جَيْتِيزٌ بِاجْتِمَاعِهِمَا، أَنْظَرُ: إِزْتِشَافَ الصَّرْبِ مِنْ لِسَانِ الْعَرَبِ لِأَبِي حَتَّانِ الْأَنْدَلُسِيِّ، مَكْتَبَةُ الْقَاهِرِيَّةِ، يَمْرُ 1998، 1943/4؛ وَالْمُعْجَمُ الْمُفَصَّلُ فِي النَّحْوِ الْعَرَبِيِّ لِغَرِيْبَةِ قَوْلِ بَاتِي، دَارُ الْكُتُبِ الْعِلْمِيَّةِ، بَيْرُوتَ 1992، 643/2.

الوحي: الكتاب وكذا الكلام الخفي، وقد غلب استعماله في الكلام الملقى إلى قلوب الأنبياء بواسطة الملك، والمراد منه القرآن العظيم، وتذكيره للتعظيم والتفخيم.

باهر: صفة آيات، وتذكيره لإسناده إلى الظاهر، ولكن وجدناه في النسخة بالجر، فيكون صفة لوشي، وتأنيث العابد يتأويل الكلمات أو لكيفية العود إلى مضاف الموصوف في الرطب إذ المعنى [11/a] برهان آية. من بدعيّة البيت التناصب.

26- يَا رِفْعَةَ فَازَتْ بِهَا وَمَكَانَهُ يَا عِزَّةً قَدْ حَاذَهَا فُطَانُهَا

فازت بها: ظفرت الرفعة بأرض أو العكس، والأول هو المعنى، وفيه مبالغة لآفة بمدح الأرض جداً، إذ الأصل أن تقور الأرض بالرفعة، فقلبه القابل فجعل الأرض مطلوبة مفوراً بها للرفعة، وهو المناسب لشأنها، قد حازها قبض العزة، الفطان جمع قاطن بمعنى المقيم، الضمير لأرض، والنداءان للتخسر، وترك قصد التعريف للتفخيم. من بدعيّة البيت مراعاة النظم.

27- طُوبَى لِعَيْنٍ عَايَنَتْ آثَارَهَا وَتَكَحَّلَتْ بِعِبَارِهَا أَجْفَانُهَا

طوبى: فعلى من الطيب، هذا الكلام كلام تحسري، وفيه ترغيب الناس على زيارة الأرض المباركة، وفيه إشارة خفية إلى أن عين القائل ما عاينت آثارها وما تكحلت بعبارها أجفانها، اللهم يسر له وللمسلمين أجمعين. من بدعيّة البيت الاشتقاق والتناصب.

وقع هذا التسيؤد سنة إحدى وستين وتسعمائة، اللهم صل على من كان هجرته مبدأ التاريخ وعلى آله الذين كانوا كالتواريخ، مم.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmed, "Ebussuûd", *DİA*, X, 365.
- Akıncı, Sırrı, "3 Mezar Taşı 3 İlim Adamı", *Hayat Tarih Mecmûası*, yıl: 6, sy. 2, 1970, s. 76.
- ‘Ali b. Bâli el-Kostantîni, *Hayru'l-keîâm fi't-tekassî ‘an ağılâtı'l-‘avâm* (thk. Hâtem Sâlih ed-Dâmin), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983.
- ‘Ali Ebû Zeyd, *el-Bedî‘iyyât neş‘etubâ tatavvuruhâ eseruhâ*, ‘Âlemu'l-Kütüb, 1983.
- ‘Atâ‘î, Nev‘ izâde, *Hadâikü'l-badâik fi Tekmiletü’-Şakâ‘ike*, İstanbul 1989.
- Ateş, Süleyman, "Ebu's-Suûd Efendi", *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi*, c. I, sy. 9, 1998, s. 7.
- ‘Avvâd, Bolus, *el-‘İkdi‘l-bedî‘ fi fenni'l-bedî‘*, Dâru'l-Mevâsim, Beyrut 2000.
- Aydemir, Abdullah, "Büyük Türk Bilgini Şeyhülislâm Ebussu‘ûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu", Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1968.
- _____, "Ebussu‘ûd Efendi (III)", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara, c. XII, sy. 5, 1973, s. 286 vd.
- _____, "Ebussu‘ûd Efendi II", *Diyanet İlmî Dergi*, c. XII, sy. 3, 1973, s. 137
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-‘Arifin, Esmâü'l-Müellifin, Âsârü'l-Musannifin*, İstanbul 1951.
- Baysun, M. Cavid, "Ebussuûd", *İA*, IV, 92.
- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, ts.
- Cüneyt, Eren, "Şeyhülislâm Ebû's-Suûd Efendi'nin Bedî‘iyyesi", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 7, sy. 14, Erzurum 2003.
- _____, *Peygamberimize Adanmış Manzumeler: Bedî‘iyyât*, Sütun Yayınları, İstanbul 2005.
- Düzenli, Pehlul, *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussu‘ûd Efendi ve Fetvâları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış doktora tezi), Konya 2007.
- Ebussu‘ûd Efendi, *İrşâdî'l-‘akli’s-selîm ilâ mezâyâ‘l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut 1999.
- el-Âsarî, Zeynüddin, *Bedî‘iyyâtü'l-‘Âsarî* (thk. Hilâl Nâcî), Vezâretü'l-Evkâf, Bağdat 1977.
- el-Bâ‘ üniyye, ‘Aîşe bnt. Yusuf, *el-Fethu'l-mübbin fi medhi'l-Emîn* (thk. Mehdî Es‘ad ‘Arâr), Dâru'l-Kütübü'l-‘İlmiyye, Beyrut 2007.

- el-Endelüsî, İbn Câbir, *el-Hulletü's-siyerâ fî medhi hayri'l-verâ* (thk. 'Ali Ebû Zeyd), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985;
- el-Hillî Safiyyüddîn, *Şerhu'l-Kâfiyeti'l-bedî'yye fî 'ulûmi'l-belâğati ve mehâsini'l-bedî'* (thk: Nesîb Neşâdî), Dâr Sâdir, Beyrut 1992.
- en-Nâblusî, 'Abdulğani, *Nefehâtü'l-ezbâr 'alâ nesemâti'l-esbâr fî medhi'n-nebiyyi'l-muhtâr*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1984.
- er-Râzî, Muhammed b. Bekr, *Muhtârü's-Szhâb*, Şam 1978.
- er-Ru' aynî, Ebû Ca' fer el-Gırnâtî, *Kitâbü't-trâzi'l-hulle ve şifâi'l-ğulle* (thk. Reça' Seyyid Cevherî): Müessesetü's-Sekâfeti'l-Câmi' iyye, İskenderiye t.y.
- es-Süyûtî, Celâluddîn, *Naẓmü'l-bedî' fî medhi hayri's-şefî'* (thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvad), Dâru'l-Kalemi'l-'Arabî, Haleb 1995.
- Hısım, Ali Çelebi, *el-'İkdü'l-manẓûm fî efâdili'r-Rûm*, Daru'l-Kütübi'l-'Arabîyye, Beyrut 1975.
- İbn Hicce el-Hamevî, *Hizânetü'l-edeb ve ğâyetü'l-ereb* (thk. Selahaddin el-Hevârî), Mektebetü'l-'Asriyye, Sayda 2006.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, ts.
- İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde fî mehâsini's-şî'r ve âdâbibi ve nakdih*, Dâru'l-Cil, Beyrut 1981.
- Kehhâle Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1993.
- Kılıç Hulusi, "Bediyyât" mad. *DİA İslam Aus.*, İstanbul 1992.
- Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretu's-şuarâ*, (nşr. İbrahim Kutluk), Ankara 1978.
- Manastırlı İsmail Hakkı, "'Abdulğani Nablûsî'nin Nesemâtu'l-esbâr fî medhi'n-nebiyyi'l-muhtâr Adlı Bediyyesinin Tercüme ve Şerhi", *Mekteb*, İstanbul 1311.
- Mecdi Efendi, *Hadâiku's-şekâik*, İstanbul, 1989.
- Minik Ali Çelebi, *el-'İkdü'l-manẓûm fî efâdili'r-Rûm*, Ezher Üniv. Kütüphanesi, Yazma nr. 313376.
- Müstakimzâde Süleyman Efendi, *Devbatu'l-meşâyih*, İstanbul 1978.
- Özcan, Abdulkadir, "Ali Çelebi, Hısım" mad., *DİA*, II, 385.
- Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Taribi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1980.
- Sâmî, Şemseddin, *Kâmûsu'l-'Alâm*, İstanbul, 1306.

Taşköprüzade, *eş-Şakâ'iku'n-nu' mâniyye fi 'ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye ve yelîhi el-'İkdu'l-Manzûm fi zikri efâdili'r-Rûm*, Daru'l-Kütübîl-'Arabiyye, Beyrût 1975.

Tural, Hüseyin, *Arap Edebiyatında Aruz*, Ensar, İstanbul 2011.

Uğur, Mücteba, "Ölümünün 400. Yıldönümü Münasebetiyle Ebussu'ûd Efendi ve Eserleri", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: XIII, sy. 4, 1974.

إِرْتِسَافُ الصَّرْبِ مِنْ لِسَانِ الْعَرَبِ لِأَبِي حَيَّانَ الْأَنْدَلُسِيِّ، مَكْتَبَةُ الْحَافِي، مِصْرَ 1998.

الإِصَابَةُ لِابْنِ حَجَرَ، الْقَاهِرَةَ 1970.

الأَعْلَامُ لِحَيِّرِ الدِّينِ الرَّزْكَلِيِّ، بَيْرُوتَ 1969.

أَنْسَابُ الْأَشْرَافِ لِلْبَلَّادِيِّ، دَارُ الْمَعَارِفِ، الْقَاهِرَةَ .

الإِضْطِحَاقُ فِي عُلُومِ الْبَلَاغَةِ لِلْخَطِيبِ الْقَزْوِينِيِّ، دَارُ الْكُتُبِ الْعِلْمِيَّةِ بَيْرُوتَ 1985.

الْبَيَانُ وَالتَّبَيُّنُ لِلْحَاحِظِ، مَكْتَبَةُ الْحَافِي، مِصْرَ 1975.

تَارِيخُ الْأُمَمِ وَالْمُلُوكِ لِلطَّيْرِيِّ، دَارُ الْكُتُبِ الْعِلْمِيَّةِ، بَيْرُوتَ 1407.

التَّبَيُّنُ فِي عِلْمِ الْمَعَانِي وَالْبَدِيعِ وَالْبَيَانِ لِشَرْفِ الدِّينِ الطَّيْبِيِّ، عَالَمِ الْكُتُبِ، بَيْرُوتَ 1987.

تَلْخِيصُ الْمِفْتَاحِ لِلْخَطِيبِ الْقَزْوِينِيِّ، 182 .

حِزَانَةُ الْأَدَبِ لِعَبْدِ الْقَادِرِ الْبَعْدَاوِيِّ، مَكْتَبَةُ الْحَافِي، الْقَاهِرَةَ 1989.

العِمْدَةُ الْفَرِيدَةُ لِابْنِ عَبِيدِ رَبِّهِ الْأَنْدَلُسِيِّ، دَارُ الْفِكْرِ، بَيْرُوتَ 1940.

عِلْمُ الْبَيَانِ لِعَبْدِ الْعَزِيزِ الْعَتِيقِيِّ، دَارُ النُّهْضَةِ، بَيْرُوتَ.

العُمْدَةُ لِابْنِ رَشِيْقِ الْقَيْرَوَانِيِّ، دَارُ الْمَعْرِفَةِ، دِمَشْقَ 1994.

كِتَابُ الصَّنَاعَتَيْنِ لِأَبِي هِلَالِ الْعَسْكَرِيِّ، اسْتَنْبُولَ 1320.

كِتَابُ جَهَنَّمَ الْأَمْثَالِ لِأَبِي هِلَالِ الْعَسْكَرِيِّ، دَارُ الْفِكْرِ 1988.

كَشَافُ اصْطِلَاحَاتِ الْفُنُونِ لِلتَّهَانَوِيِّ، دَارُ فَهْرَمَانَ، اسْتَنْبُولَ 1984.

الْمَعَارِفُ لِابْنِ قُتَيْبَةَ، دَارُ الْمَعَارِفِ، الْقَاهِرَةَ 1969.

مُعْجَمُ الْبُلْدَانِ لِیَاقُوتِ الْحَمَوِيِّ، دَارُ الْفِکْرِ بَیْرُوت.

مُعْجَمُ الشُّعْرَاءِ لِلْمَرْزُبَانِيِّ، دَارُ الْکُتُبِ الْعِلْمِیَّةِ، بَیْرُوت 1982.

مُعْجَمُ الْمُصْطَلَحَاتِ الْعَرَبِیَّةِ فِي اللُّغَةِ وَالْأَدَبِ لِمَجْدِي وَهَبِهِ وَكَامِلِ الْمُهَنْدِسِ، بَیْرُوت 1979.

الْمُعْجَمُ الْمُفَصَّلُ فِي النَّحْوِ الْعَرَبِيِّ لِعَزِيزَةِ فَوَّالِ بَاتِي، دَارُ الْکُتُبِ الْعِلْمِیَّةِ، بَیْرُوت 1992.

نَفْحُ الطَّيْبِ لِلْمَقْرِيِّ، دَارُ صَادِرٍ، بَیْرُوت 1968.

الْوَافِي بِالْوَفِيَّاتِ لِلصَّفَّادِيِّ، شَتُونْكَازِد 1993.